

વર્ષ ૨૨ અંક ૩, સળંગ અંક ૮૦ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭

વિચાર

નાગરિકોની ફરીયાદોનો સશક્ત અવાજ

યુરોપીય સંઘ

ઉન્નતિ

UNNATI

સંપાદકીય	3
■ ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા: અનુભવો અને બોધપોઠ	4
■ ચંપારણ સત્યાગ્રહનું પુર્નલોકન: અસંગઠિત મહિલાઓને સંગઠિત કરવા માટે 'સેવા'નો બોધપાઠ	7
■ વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોની મહત્વતા: ચંપારણના 'ગળી'ના ખેડૂતોની સ્થિતિ અંગેના ગાંધીજીના અભ્યાસના અંશો	14
■ 'ટ્રિપલ તલાક' અંગેનો ચુકાદો મુસ્લિમ મહિલાઓની વાસ્તવિક દુર્દશા દૂર કરવામાં નિષ્ફળ	19
■ સમુદાયો કેવી રીતે સ્પર્શ્યા વિના ગટર વ્યવસ્થાનું વ્યવસ્થાપન કરી શકે?	23
■ જળ યોદ્ધા: બુંદેલખંડમાં 'જળ સહેલીઓ' બની નારી સશક્તિકરણનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ	25

સંપાદકીય

નાગરિકોની ફરીયાદોનો સશક્ત અવાજ - યુવાઓ દ્વારા 'સોશલ મિડિયા'નો ઉપયોગ

સામાન્ય નાગરિકોની સાચી ફરીયાદોનું નિવારણ ન થાય ત્યારે સામાન્ય રીતે સરકારને જવાબદેહ બનાવવા હેતુ સંગઠન, વિરોધ પ્રદર્શન અને જાહેર સુનાવણીઓ વગેરે કરવામાં આવે છે, નાગરિકોના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા માટેની આ સહભાગી પ્રક્રિયા છે. સદી પહેલાં 1917માં ચંપારણમાં ગળીનાં ખેડૂતોની અમાનવીય સ્થિતિની સામે ગાંધીજીએ ખેડૂતોની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો (ટેસ્ટીમની)નો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેથી ચંપારણ કૃષિ ધારો ઘડાયો. જો કે, આનાથી ખેડૂતોના બધા જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ તો ન આવ્યો પરંતુ તેમની યાતનાઓમાં ઘણી રાહત થઈ. ગાંધીજી કહેતા હતા કે 'સાચા અર્થમાં સ્વરાજ ત્યારે જ મળશે જ્યારે આવાં ઘણાં નાગરિકોની સ્થિતિમાં સુધારો આવે'. જો કે આ પ્રકારની પદ્ધતિમાં નાગરિકોએ સમય આપવો પડે અને જાતે ઉપસ્થિત રહેવું પડે.

છેલ્લાં દાયકામાં 'ઈન્ટરનેટ' અને 'મોબાઈલ'નો બહોળો વપરાશ વધ્યો છે. 'ફેસબુક' અને 'વોટ્સઅપ'નો ઉપયોગ નાગરિકો પોતાના મંતવ્યો રજૂ કરવા અને સ્થિતિ દર્શાવવા કરે છે. 'સોશલ મીડિયા'ના માધ્યમો ત્રણ મુખ્ય પરીબળ (પ્રતિનિધિત્વ, જોડાણ અને નેટવર્ક) દ્વારા શાસનમાં નાગરિકોની ભાગીદારી દર્શાવે છે. 'સ્માર્ટ ફોન'નાં ઉપયોગ દ્વારા પુરાવા આધારિત ભાષા અને માહિતી સુનિશ્ચિત થાય છે. જો કે, સોશલ મીડિયા દ્વારા ખોટી માહિતી અને વિગતોનો બહોળો પ્રસાર મુખ્ય ચિંતા છે.

સાંપ્રત સમયમાં યુવાનો દ્વારા સામાજિક મુદ્દાઓ, બીનઅસરકારક જાહેર સેવાઓ (દા.ત. શાળાઓ, દવાખાના), મહિલા હિંસા, દલિતો પ્રત્યે ભેદભાવ તેમજ શહેરી, ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિસ્તારમાં વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોથી થતાં વિસ્થાપન અંગેની વિગતોનો પ્રસાર કરવા માટે સોશલ મીડિયાનો ઉપયોગ થાય છે. જો ટ્રોલીંગ (વાતને નકારવી અથવા ઉતારી પાડવા)ને ધ્યાને ન લઈએ તો સોશલ મીડિયા હાલની આર્થિક સામાજિક સ્થિતિમાં વિરોધ પ્રદર્શન કરવા માટેનું મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. આ અદ્રશ્ય માધ્યમ હોવાથી સીધું જોડાણ કે સંગઠનનો અભાવ હોઈ શકે પરંતુ અનુભવે જોતાં, આ માધ્યમ દ્વારા સામુહિક અવાજ અને માહિતીની ખરાઈ સાથે વિવિધ પ્રદેશ, જગ્યા અને વિવિધ લોકો દ્વારા લેવાયેલાં સામૂહિક પગલાં ઉદાહરણીય છે. આમ, સામાન્ય રીતે પ્રત્યક્ષ વિરોધ પ્રદર્શનમાં જોડાતા નાગરિકો કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં નાગરિકો જોડાય છે. 'સોશલ મિડિયા' દ્વારા ઘણાં ઓછા સમયમાં (મિનિટોમાં) વિશાળ જનસમૂહ સુધી માહિતીનો પ્રસાર કરી શકાય છે, જેથી સંબંધિત સત્તામંડળો, લોકો અને સંસ્થાઓ ઉપર ફરીયાદ નિવારણ માટે દબાણ ઊભું થાય છે. વ્યક્તિગત વ્યથાનું પ્રત્યક્ષ બયાન (ટેસ્ટીમની)ને જાહેરમાં દર્શાવવાનું આ પગલું પોતે જ સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા છે જે ફરીયાદ નિવારણ માટે દબાણ બનાવે છે.

સશક્તિકરણ, યોગ્ય વિશ્લેષણ અને દુરંદેશી માટે સહભાગી અને સામૂહિક કાર્ય મહત્ત્વની પદ્ધતિ છે. હાલમાં ઘણાં એવા ઉદાહરણો છે જેમાં યુવાઓ દ્વારા નાની વિડિયો ક્લીપ, ફિલ્મ, ફોટા વગેરે દ્વારા દમદાર સંદેશનો પ્રસાર કરવામાં આવ્યો છે, જેના અંગે અમુક એવોર્ડ પણ જીત્યા છે. હાલમાં જ બહોળો પ્રસાર થયેલ જાતીય સત્તામણી સામે સોશલ મિડિયા કેમ્પેઈન 'MeToo' થયું હતું. મહિલાઓ પોતાના જીવનમાં થયેલ કોઈ પણ પ્રકારની જાતીય સત્તામણીના અનુભવોને 'MeToo' (હેઝટેગ) હેઠળ પોતાના ફેસબુક પર રજૂ કર્યા અને આ સમસ્યાની તીવ્રતા અને માત્રાને દર્શાવી હતી. હજારોની સંખ્યામાં મહિલાઓએ ઈન્ટરનેટ દ્વારા ફેસબુક પર પોતાની કથનીઓ રજૂ કરી હતી.

લોકોની ફરીયાદો અને વિચારોને રજૂ કરવા માટે આવા પ્રકારના સમુદાય પ્રેરીત મીડિયા પ્રોજેક્ટ ઘડવા માટે યુવાઓ તેનું કેન્દ્ર બિન્દુ બની શકે. આ દ્વારા સરકાર સહિતના વિવિધ હિતધારકોના જોડાણથી બદલાવના કાર્ય માટે સ્થાનિક હકીકતોનો દમદાર સંદેશ તૈયાર કરી બદલાવની પ્રક્રિયા આરંભી શકાય. લોકોના જીવનમાં હકારાત્મક બદલાવ માટે 'સોશલ મીડિયા' એ એક મહત્ત્વની પદ્ધતિ છે જેનો હજુ સુધી બહોળો અને રચનાત્મક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. ■

ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા: અનુભવો અને બોધપાઠ

- દિલીપ સિંઘ બિદાવત અને તોલારામ ચૌહાણ, ઉન્નતિ

આ લેખમાં રાજસ્થાનના બાડમેર જિલ્લામાં જાહેર કાર્યક્રમોની પહોંચ વધારવા અંગેના 'યુરોપીયન યુનિયન'ની સહાય ધરાવતા પ્રોજેક્ટના અમલીકરણના ભાગરૂપે લોકોને તેમના મળવાપાત્ર લાભો અને હક્કો મેળવવા સક્ષમ કરવા માટે વિવિધ (સરકારી કે બિન-સરકારી) ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરવા અંગેના અનુભવો તથા અવલોકનોની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. કાર્યક્રમના અમલ દરમિયાન જાણવા મળ્યું હતું કે લોકોને તેમને મળવાપાત્ર લાભ પ્રાપ્ત થાય તે માટે યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો અંગેની માહિતીનો પ્રચાર કરવો કે લોકો તેમના અધિકારો અને લાભો માટે માગણી કરે તે પૂરતું નથી. લોકોને યોજનાઓ માટેની અરજી કરવા માટે, તેમની પાત્રતા પુરવાર કરવા માટે સહાયક દસ્તાવેજો તૈયાર કરવા માટે તથા ખરાઈ અને મંજૂરીની જટિલ પ્રક્રિયા પાર પાડવા માટે મદદની જરૂર પડે છે. જે લોકોને પૂરો લાભ ન મળ્યો હોય અથવા તો લાભથી વંચિત રહ્યા હોય તેવા લોકોને ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થાની જરૂર પડે છે.

સામાન્યપણે લોકોએ સંપર્ક સાધવો અથવા જે-તે ફરિયાદ ક્યાં નોંધાવવી તેની જાણકારી ધરાવતા નથી. તેઓ સ્થાનિક કર્મચારીઓને મૌખિક ફરિયાદ કરે છે. પરંતુ, સ્થાનિક કર્મચારીઓ તેમને યોગ્ય પ્રતિભાવ આપતા નથી અથવા તો તેમની ફરિયાદને ગંભીરતાથી લેતા નથી. ઘણી વખત તો આ કર્મચારીઓ પણ પ્રક્રિયા વિશે પૂરતી માહિતી ધરાવતા નથી. કેટલીક વખત લોકો વચેટિયાઓની મદદ લે છે અને આ માટે તેમણે ગજા બહારની રકમ ચૂકવવી પડે છે. જે ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓ ફરિયાદ નોંધાવવામાં સફળ થાય, તેમને ફરિયાદની સ્થિતિ જાણવા શું કરવું તે વિશે કોઈ માહિતી હોતી નથી. ગામ અને તાલુકા સ્તરે જાહેર કાર્યક્રમના અમલીકરણ અંગે કર્મચારીઓ યોગ્ય જવાબ આપતા નથી. વળી, પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે સામૂહિક એકમત કે માગ પણ જોવા મળતાં નથી. ફરિયાદની નોંધણી ન થાય અથવા તો તેનું નિરાકરણ ન થાય, તો લોકો નિસહાયતા અનુભવે છે અને આખરે, જાહેર કાર્યક્રમ ગમે તેટલો મહત્વ કે મૂલ્યવાન હોય, તો પણ તેમને તેનો લાભ મેળવવાની પ્રક્રિયા પડતી મૂકવાની ફરજ પડે છે. આથી, ફરિયાદની નોંધણી કરવામાં અને તેની સ્થિતિ જાણવામાં લોકોને સહાય પૂરી પાડવી જરૂરી છે, જેથી આ માટેની સામુદાયિક ક્ષમતા વધારી શકાય. 'ઉન્નતિ' દ્વારા રાજસ્થાનના બાડમેર જિલ્લાના સિણધરી અને પાટોદી બ્લોકમાં શરૂ કરવામાં આવેલાં અભિયાનો, રૂબરૂ મુલાકાતો અને માહિતી શિબિરોના આધારે તેમજ

કાર્યક્રમના ભાગરૂપે બ્લોક સ્તરે સ્થાપવામાં આવેલાં માહિતી સંસાધન કેન્દ્રો (ઇન્ફર્મેશન રિસોર્સ સેન્ટર્સ - આઇઆરસી) અને ગામમાં યોજાતી સામુદાયિક બેઠક દરમિયાન લોકોએ કરેલી રજૂઆતોના આધારે લોકોની ફરિયાદો વિશે જાણકારી મેળવવામાં આવી હતી.

રાજસ્થાનમાં જાહેર કાર્યક્રમો માટેની ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા

લોકો તેમની ફરિયાદો નોંધાવી શકે તથા તેની સ્થિતિ જાણી શકે તે માટે સરકારે વિવિધ કાયદા તથા વ્યવસ્થાઓ પ્રસ્થાપિત કર્યા છે, જેનાં અમુક ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે:

1. 'ગેરન્ટીડ રિલિવરી ઓફ પબ્લિક સર્વિસિઝ એક્ટ, 2011' જે મળવાપાત્ર લાભો, સેવાની ગુણવત્તા તથા લોકોને ક્યાં સુધીમાં સેવાનો લાભ મળી રહેવો જોઈએ તેની સમય મર્યાદા સૂચવે છે.
2. 'રાઇટ ટુ હિયરિંગ એક્ટ, 2012' - જે ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા, જિલ્લા અને રાજ્ય સ્તરે ફરિયાદ નોંધણી અને જાહેર સુનાવણી સંદર્ભે છે.
3. રાજસ્થાન સંપર્ક એ નિશ્ચિત સમય અવધિમાં ફરિયાદના નિવારણ માટેની સુગ્રથિત ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા છે. તે ઓન-લાઇન પોર્ટલ છે અને સાથે જ ટોલ ફ્રી ફોન નંબર દ્વારા પણ તેનો સંપર્ક સાધી શકાય છે. જાહેર સુનાવણીઓમાં મળેલી તમામ ફરિયાદોને પણ 24 કલાકની અંદર પોર્ટલમાં અપલોડ કરી દેવામાં આવે તેવી તાકીદ કરવામાં આવી છે, જેથી જે-તે ફરિયાદની સ્થિતિ વિશે જાણકારી મેળવી શકાય.
4. કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા પબ્લિક ગ્રિવન્સિઝ (પીજી) પોર્ટલ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.
5. વિવિધ સરકારી વિભાગો દ્વારા અલાયદા ટોલ ફ્રી નંબર શરૂ કરવામાં આવ્યા છે.
6. ફરિયાદ નિવારણ માટે બ્લોક અને જિલ્લા સ્તરના અધિકારીઓ સાથે રૂબરૂ વાતચીત કરી શકાય છે અથવા તો લેખિત અરજી પાઠવી શકાય છે.

નોંધવામાં આવેલી ફરિયાદોની સ્થિતિ જાણવા માટેની પ્રક્રિયા

કરવામાં આવેલી ફરિયાદ જે-તે વિભાગ સુધી પહોંચે તે સુનિશ્ચિત કરવાની સાથે સાથે તેની સ્થિતિ વિશે જાણકારી મળી રહે, તે પણ એટલું જ મહત્વપૂર્ણ છે. સ્થિતિની જાણકારી મેળવવાથી નિરાકરણનો

દર વધારવામાં મદદ મળી શકે છે. પ્રોજેક્ટમાં આવરી લેવામાં આવેલું દરેક ગામ ગ્રામ નોંધણી પત્રક (વિલેજ રજિસ્ટર) ધરાવે છે. ગામડાંઓની મુલાકાત દરમિયાન, ફરિયાદોને તારીખ સાથે નોંધવામાં આવે છે. પ્રક્રિયાના દરેક તબક્કાની ગતિવિધિ નોંધવામાં આવે છે. ઉકેલાઈ ગયેલા કેસોની પણ નોંધ કરવામાં આવે છે. રેકોર્ડની જાળવણીની પ્રક્રિયાને સરળ કરી દેવાઈ છે, જેથી લોકો સ્વયં આ પ્રક્રિયા પાર પાડી શકે. દરેક એન્ટ્રી હાથ પરના પ્રશ્નો, તેમાં કરવામાં આવેલી કાર્યવાહી, તેની સ્થિતિ અને તે પ્રશ્ન ઉકેલાયો કે નહીં તેની વિગતો ધરાવે છે. દર મહિને ગામ સ્તરીય સામુદાયિક બેઠક દરમિયાન ફરિયાદોની સ્થિતિની ચકાસણી કરવામાં આવે છે. જો ફરિયાદોનું નિરાકરણ ન થયું હોય, તો આગળની કાર્યવાહી હાથ ધરાય છે.

ઓનલાઇન પોર્ટલમાં નોંધવામાં આવેલી તમામ ફરિયાદોની અરજી કર્યાની તારીખને ધ્યાનમાં રાખીને ફરિયાદની સ્થિતિ જાણવામાં આવે છે તથા શું કાર્યવાહી થઈ અને અરજીના સંદર્ભમાં કામગીરી ક્યા તબક્કે પહોંચી તેના પર નજર રાખવામાં આવે છે. પ્રક્રિયા અને નિરાકરણમાં વિલંબ થાય, તો તે પણ જાણી શકાય છે. આ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે જો કેસનું નિરાકરણ આવી ગયું અને અરજીકર્તા આ ઉકેલથી સંતુષ્ટ ન હોય, તો આગળની કાર્યવાહી કેવી રીતે કરવી તે જાણવું જરૂરી છે. જો અરજી પર થતી કાર્યવાહીની સ્થિતિ પર નજર રાખવામાં આવે, તો આમ થઈ શકે છે. ઘણી વખત અમુક વિભાગને કેસ મોકલવામાં આવે છે અને તેમને પ્રતિભાવ આપવાનું જણાવવામાં આવે છે. આમ કરવાથી ફરિયાદનું નિવારણ નથી થતું. આમ, કેસ યોગ્ય ઉકેલ વિના બંધ કરી દેવાયો છે કે કેમ તેની જાણકારી મેળવીને આગળની કાર્યવાહી હાથ ધરી શકાય છે.

વિવિધ વ્યવસ્થાઓ માટે ફરિયાદ નિવારણનો દર

અહીં દર્શાવેલા કોષ્ટકમાં સામાન્યપણે સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતી ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થાનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે: (1) રાજસ્થાન સંપર્ક ઓનલાઇન પોર્ટલ, (2) સત્તા તંત્ર સમક્ષ રૂબરૂ ફરિયાદ (મૌખિક અને/અથવા લેખિત નિવેદન) અને (3) જાહેર સુનાવણીઓ અને સરકારી ફરિયાદ નિવારણ શિબિર દરમિયાન રજૂ કરવામાં આવેલી ફરિયાદો. ઉપરોક્ત તમામ વ્યવસ્થાઓ લોકો માટે જુદું-જુદું મહત્વ ધરાવે છે. રૂબરૂ ફરિયાદનો દર સૌથી ઊંચો - 75 ટકા છે. જો કે, ફક્ત મુશ્કેલ અને જટિલ કેસ હોય ત્યારે, અને તે પણ સત્તા તંત્રને ફરિયાદ કરી ચૂક્યા બાદ જ લોકોએ રાજસ્થાન સંપર્ક ઓનલાઇન પોર્ટલનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. આ પોર્ટલ નવી વ્યવસ્થા છે અને તેમાં વ્યક્તિની ઓળખ છતી થતી નથી. જેના કારણે જટિલ અને ગંભીર ફરિયાદો નોંધાવતી વખતે અને લાંબા સમયથી પડતર રહેલી ફરિયાદો વિશે રજૂઆત કરતી વખતે વ્યક્તિ સલામતી અનુભવે છે.

મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની ફરિયાદો છે: (1) પેન્શન, એમજીનરેગા વેતન તથા વિદ્યાર્થીઓની શિષ્યવૃત્તિની ચૂકવણીમાં વિલંબ થયો હોય અથવા ચૂકવણી ન થઈ હોય. (2) આંગણવાડી જેવી જાહેર યોજનાઓ નિષ્ક્રિય હોય, શિક્ષકો ગેરહાજર રહેતા હોય, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા - પીડીએસમાં ગેરરીતિ ચાલતી હોય, વગેરે, (3) મંજૂરી મેળવવા માટે નાણાં ચૂકવવામાં આવ્યાં હોય, અને (5) માર્ગોના જોડાણ, પાણીના પુરવઠા, વીજ બિલમાં વધારો વગેરે માટેની માગ. નોંધાયેલી કુલ પૈકીની 73.5 ટકા ફરિયાદોનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો, જે ઘણી જ પ્રોત્સાહક બાબત છે. આ પરથી ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થાની તાકાત જાણી શકાય છે.

ફરિયાદનો પ્રકાર	રાજસ્થાન સંપર્ક પોર્ટલ			અધિકારીઓ સમક્ષ રૂબરૂ ફરિયાદ			સરકાર દ્વારા આયોજિત શિબિરો અને લોક સુનાવણીઓ		
	નોંધણી	ઉકેલ	ટકા	નોંધણી	ઉકેલ	ટકા	નોંધણી	ઉકેલ	ટકા
1. ચૂકવણી નહીં અને ચૂકવણીમાં વિલંબ	99	44	44	522	423	81	223	161	72
2. સમુદાયને લક્ષમાં રાખતી જાહેર યોજનાઓની નિષ્ક્રિયતા	9	2	22	11	8	72	1	0	0
3. ભ્રષ્ટાચાર	16	1	6	3	1	33	2	1	50
4. અન્ય	29	17	58	80	31	39	34	7	21
કુલ	169	64	38	618	463	75	260	169	65

સંબંધિત સત્તા તંત્ર સમક્ષ મૌખિક કે લેખિત ફરિયાદ કરવી એ ફરિયાદ નોંધાવવા માટેની સૌથી લોકપ્રિય પદ્ધતિ છે. કુલ 1047 કેસ નોંધાયા હતા, તે પૈકીના 618 કેસ - 59 ટકા કેસ આ પ્રકારે નોંધાયા હતા. આ વર્ગમાં ફરિયાદનું નિરાકરણ આવવાનો દર પણ ઘણો ઊંચો - 75 ટકા રહ્યો હતો. જો કે, ફરિયાદો ઘણી જ સરળ હતી, જેમ કે પેન્શનની ફાળવણી, વગેરે. સંપર્ક પોર્ટલ, ટોલ ફ્રી નંબર વગેરે દ્વારા ફરિયાદ કરવાનો દર 16 ટકા છે. મોટા ભાગે ભ્રષ્ટાચારના કેસ દાખલ કરવા માટે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો હતો. આ પદ્ધતિને કારણે ફરિયાદની ઓળખ છતી થતી નથી, જેના કારણે લોકો વિના સંકોચે ફરિયાદ નોંધાવી શકે છે. ફરિયાદ નોંધાવવાની આ નવી પદ્ધતિ છે અને લોકો હજી ડિજિટલ માધ્યમથી એટલા વાકેફ નથી. લોક સુનાવણી (જન સુનાવણી) અને સરકારી અભિયાનો થકી ફરિયાદ નોંધાવવાનો દર 25 ટકા હતો. આ શ્રેણીમાં દાખલ થયેલા કેસ સત્તાધિશો સમક્ષ કરવામાં આવેલી મૌખિક કે લેખિત ફરિયાદો પ્રકારના છે. સરકારી તંત્ર સક્રિયપણે ગામડાંઓમાં પહોંચી વિસ્તારી રહ્યું છે, ત્યારે સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ પણ હવે કેસ નોંધાવી શકે છે. નિવારણનો દર પણ ઘણો ઊંચો છે.

વિવિધ માધ્યમો દ્વારા ફરિયાદ નિવારણના અનુભવ

ક. સત્તા તંત્ર સમક્ષ મૌખિક કે લેખિત ફરિયાદ

- પેન્શનની ચૂકવણી, એમજીનરેગા હેઠળ વેતનની ચૂકવણી, પાણી પુરવઠો, આંગણવાડીઓ તથા નર્સોની અનિયમિતતા વગેરે સંબંધિત ફરિયાદોનો તાત્કાલિક નિકાલ થયો હતો.
- ફરિયાદને લગતા સરકારી આદેશો, સાક્ષીઓની જુબાની સાથેની લેખિત ફરિયાદો અને નિયમો અને માર્ગદર્શિકાઓ જેવા દસ્તાવેજો સુપરત કરવાથી અધિકારીઓએ ઝડપી પગલાં ભર્યાં હતાં.
- સામૂહિક દબાણ ઊભું કરવાનો માર્ગ પણ ઉપયોગી બન્યો હતો.

પડકારો

રહેઠાણ સંબંધિત ચૂકવણીઓ, ભ્રષ્ટાચાર, અપૂરતા સ્ટાફને કારણે વિવિધ યોજનાઓ મેળવવામાં થતો વિલંબ, સેવા પૂરી પાડવામાં અનિયમિતતા વગેરે જેવાં ક્ષેત્રોને લગતા જટિલ કેસોમાં કોઈ કાર્યવાહી હાથ ધરાઈ નહોતી. વળી, નીતિ સ્તરના પ્રશ્નો પર પણ કોઈ કાર્યવાહી થઈ નહોતી.

ખ. લોક સુનાવણી અને સરકારી ફરિયાદ નિવારણ ઝૂંબેશ

જન સુનાવણી એ અસરકારક પદ્ધતિ છે. જન સુનાવણી દરમિયાન સરળ સમસ્યાઓનું તત્કાળ નિરાકરણ લાવવામાં આવતું હોવાનું જોવા મળ્યું છે. આ ઝૂંબેશને પગલે લોકોને તેમની ફરિયાદો નોંધાવવાની તક મળે છે.

પડકારો

જન સુનાવણીને કારણે અમલકર્તા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ

પર અસરકારક સેવા પૂરી પાડવાનું દબાણ ઊભું થતું હોવા છતાં, ઘણી વખત ફરિયાદોને આગામી કાર્યવાહી માટે રાખી મૂકવામાં આવે, તે પછી તેનું નિરાકરણ લાવવામાં આવતું નથી. જાહેર મંચ પર રજૂઆત અને કામગીરીની ઢીલને કારણે સ્થાપિત હિતોને ફરિયાદીને તેની ફરિયાદ પાછી ખેંચી લેવાનું દબાણ કરવાની તક મળી રહે છે.

ગ. ઓનલાઇન ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા

રાજસ્થાન સંપર્ક પોર્ટલ લોકોને ફોન દ્વારા કે લેખિતમાં તેમની ફરિયાદ નોંધવાનો વિકલ્પ પૂરો પાડે છે. રાજ્ય સ્તરે ફરિયાદ નિવારણ પર નજર રાખતી ચુસ્ત વ્યવસ્થા છે. ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી હોય, તેના 15મા દિવસે ફરિયાદની સ્થિતિ અપડેટ કરવામાં આવે છે. સાથે જ, ફરિયાદ પુનઃ નોંધાવવાનો વિકલ્પ પણ મોજૂદ છે. ફરિયાદનું નિરાકરણ લાવવામાં આવ્યું કે નહીં, તે અંગેનો તેના નિકાલનો રેકોર્ડ કેસને મજબૂત કરતો સબળ પુરાવો છે. આ પુરાવો અમલકર્તા અધિકારીઓ પર દબાણ લાવે છે.

પડકારો

સમુદાય હજી ઓનલાઇન વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કરવા માટે સક્ષમ બન્યો નથી. ફરિયાદ લખવાની શૈલી પણ ઘણી જ અગત્યની બની રહે છે, તે સિવાય ફરિયાદમાં ઘણી ભૂલો હોવાનું કારણ આગળ ધરીને ફરિયાદને રદ કરી દેવાય છે. જો નિયમિતપણે ફરિયાદની સ્થિતિ જાણવામાં ન આવે, તો નિરાકરણ આવવામાં વિલંબ થાય છે. ઘણી વખત ઇ-મિત્ર ફરિયાદ દાખલ કરવા માટે સરકારે નક્કી કરેલી ફી કરતાં વધુ રકમ વસૂલે છે. કેટલીક વખત, સેવા પૂરી પાડનારાઓ ફરિયાદ નિવારણની સ્થિતિ અંગે ખોટો અહેવાલ આપે છે, જેના કારણે ફરિયાદનો ખોટી રીતે નિકાલ થાય છે.

ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવા માટેનાં પગલાં

1. સાતત્યપૂર્ણતા સુનિશ્ચિત થાય તે માટે લોક સમૂહને ગામ સ્તરની ફરિયાદો પર કાર્યવાહી કરવા માટે સક્ષમ કરવો જોઈએ. કેટલાક સભ્યોને આ અંગેનું શિક્ષણ તથા તાલીમ પૂરાં પાડવાં જોઈએ જેથી તેઓ સ્વયં તેમની ફરિયાદ તૈયાર કરી શકે, તેનું વિશ્લેષણ કરી શકે અને ફરિયાદ નોંધાવવા માટેની વિવિધ વ્યવસ્થાઓનો ઉપયોગ કરી શકે. સમુદાયમાં ફરિયાદ નિવારણના વિવિધ તબક્કાઓ તથા જિલ્લા અને તાલુકા સ્તરે લોક સુનાવણીઓના ઉપયોગ અંગેની સમજ વિકસાવવી જોઈએ. ગામ સ્થિત સંગઠને રાજ્ય સ્તરે તેમની ફરિયાદો અંગે રજૂઆત કરી શકે, તે માટે તેમની સક્ષમતા વધારવી જોઈએ.
2. ફરિયાદની સ્થિતિ જાણવાની વ્યવસ્થા સરળ બનાવવી જોઈએ.
3. નીતિ વિષયક પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપવા માટે રાજ્ય સ્તરનું નેટવર્ક ઊભું કરવું જોઈએ. ભ્રષ્ટાચાર તથા અન્ય વિસંગતતાઓના

જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭

ચંપારણ સત્યાગ્રહનું પુર્નલોકન:

અસંગઠિત મહિલાઓને સંગઠિત કરવા માટે 'સેવા'નો બોધપાઠ

- મિરાઈ ચેટ્ટર્જી

ડિરેક્ટર, 'સેવા' સામાજિક સુરક્ષા અને ચેરપર્સન, 'સેવા' કોઓપરેટિવ ફેડરેશન
રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ 'ગાંધી અને ચંપારણ સત્યાગ્રહ: પ્રયાસ, વારસો અને સમકાલીન ભારત',
'ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એડવાન્સ સ્ટડી', શિમલા ખાતે પ્રસ્તુત, મે 29-31, 2017

દેશની આઝાદીની ચળવળમાં ચંપારણ સત્યાગ્રહ ઘણો નિર્ણાયક બની રહ્યો હતો. આ સત્યાગ્રહ ભારતમાં તથા વિશ્વનાં અન્ય સ્થળોએ સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય માટેનાં આંદોલનોનો પ્રેરણાસ્ત્રોત બન્યો. ભારતમાં તથા હવે આફ્રિકા અને દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં 'સેલ્ફ એમ્પ્લોઇડ વિમેન્સ એસોસિએશન - 'સેવા'ની કામગીરી ચંપારણ સત્યાગ્રહ અને વધુ વ્યાપક સ્તરે જોતાં ગાંધીવાદી વિચારધારાથી પ્રેરિત આવી જ એક ચળવળ છે.

'સેવા'નો ઉદ્ભવ 1972માં મજૂર મહાજન અથવા તો ટેક્સટાઇલ લેબરર્સ એસોસિએશન (ટીએલએ)ના ટેક્સટાઇલ કામદારોના મંડળમાંથી થયો હતો. ગાંધીજી અને અનસૂયાબેન સારાભાઈએ 1920માં મજૂર મહાજનની સ્થાપના કરી હતી. 1918માં, કાપડ ઉદ્યોગના કામદારોની અવદશા તેમજ ઓગસ્ટ 1917થી જાન્યુઆરી 1918 દરમિયાન પ્લેગની મહામારી ફાટી નિકળી, તે સમયે મિલ માલિકોએ કામદારોને આપવામાં આવતું 'પ્લેગ બોનસ' રદ કર્યું, તેને પગલે ગાંધીજી અને અનસૂયાબેન સારાભાઈએ વેતનમાં 35 ટકાનો વધારો કરવાની માગણી સાથે હડતાળ પાડવા માટે કાર્યકરોને સંગઠિત કર્યાં. મજૂર મહાજનની સ્થાપના થઈ, તે અગાઉ અનસૂયાબેને મિલ કામદારોની સ્થિતિ અને ગુજરાન ચલાવવા માટે તેમણે વેઠવા પડતા સંઘર્ષનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યો. એટલું જ નહીં, તેમના સ્વયંના ભાઈ, મિલ-માલિક અંબાલાલ સારાભાઈ સમક્ષ મિલ કામદારોનાં હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ કર્યું. ગાંધીજીએ અગાઉ ચંપારણમાં કરેલી કામગીરીની માફક જ તેમણે અને અનસૂયાબેને મિલ કામદારોને સંગઠિત કર્યાં અને આરોગ્ય, શિક્ષણ તથા સામાજિક સમાવેશકતા જેવા પ્રશ્નો ઉઠાવવાની હાકલ કરી.

શ્રમિક વકીલ (લેબર લોયર) અને સંગઠક ઇલાબેન ભટ્ટ મજૂર મહાજનમાં જોડાયાં તે દરમિયાન લાખો મિલ કામદારો સંગઠિત થઈ ચૂક્યા હતા. કાપડ ઉદ્યોગના મિલ-માલિકો સાથે તમામ પ્રકારની વાટાઘાટોમાં મિલ કામદારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા ઉપરાંત મજૂર મહાજને અમદાવાદ તથા ગુજરાતના જાહેર જીવન અને રાજકીય ક્ષેત્રનાં ઘણાં ચાવીરૂપ પાસાંઓમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી.

ટૂંક સમયમાં જ ઇલાબેન મજૂર મહાજનની મહિલા પાંખના ડિરેક્ટર પદે નિયુક્ત થયાં, તેમણે કૌશલ્ય વર્ધનના વર્ગોનું આયોજન કર્યું તથા કાપડ મિલોની મહિલા કામદારો માટે શિક્ષણ અને આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ હાથ ધરી. આ ગાળામાં જ હાથલારી ખેંચીને ગુજરાન ચલાવતી સુપાબાઈએ ઇલાબેનની મુલાકાત લીધી અને તેણે અમદાવાદના મુખ્ય કાપડ બજારમાં તેની તથા અન્ય મહિલાઓ સાથે થતા અન્યાયની વિગતો વર્ણવી. તેણે જણાવ્યું કે તે અને અન્ય મહિલાઓ શહેરના ભરચક માર્ગ વચ્ચેથી માથા ઉપર અથવા તો લારીમાં કાપડની ગાંસડીઓ ભરીને લઈ જતી, જે માટે 60ના દાયકામાં તેમને રોજના માંડ 50 પૈસા મળતા. સુપાબાઈએ જણાવેલી હકીકતોથી ઇલાબેન હચમચી ઊઠ્યાં અને પ્રત્યક્ષ જાણકારી મેળવવા માટે તેઓ સ્વયં સુપાબાઈ સાથે બજારે ગયાં. જેવી રીતે ચંપારણના ગળીના ખેડૂતોની અવદશા તરફ ગાંધીજીનું ધ્યાન દોરવા બદલ રાજકુમાર શુક્લા અદકેરું સ્થાન ધરાવે છે, તે જ રીતે ઇલાબેનને શ્રમિક મહિલાઓની દુર્દશાથી વાકેફ કરવા બદલ સુપાબાઈ હંમેશા 'સેવા'માં ચિરસ્મરણીય સ્થાન ધરાવશે.

'માથોડા કામદાર' સત્યાગ્રહ અને 'સેવા'નો જન્મ

ચંપારણ ખાતે ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓએ અપનાવેલી વ્યૂહરચનાઓને અનુસરીને ઇલાબેન હાથ-લારી ખેંચનારા અથવા તો માથોડા કામદારોને મળ્યાં, તેમના જીવન-ધોરણ અને કાર્યની સ્થિતિનો સર્વે હાથ ધર્યો અને ઊંચા વેતનભથ્થાં અને બહેતર કાર્ય-સ્થિતિની માગણી સાથેની નોંધ તૈયાર કરવામાં સુપાબાઈ તથા અન્ય કામદારોને મદદ પૂરી પાડી. ગાંધીજી અને અનસૂયાબેને દાયકાઓ અગાઉ અજમાવેલા પ્રયોગની માફક જ કામદારોની માગણીઓને ચોપાનિયાં અથવા તો પત્રિકાઓએ ગુજરાતીમાં છપાવવામાં આવી. કાપડ બજારના વેપારીઓએ સુપાબાઈ તથા અન્ય મહિલા કામદારો માટે કંઈ પણ કરવાની ઘસીને ના પાડી દીધી હતી. એટલું જ નહીં, 1918માં મિલ કામદારોની હડતાળના સમયે બન્યું હતું તે રીતે, મહિલા શ્રમિકોની માગણીના વિરોધમાં તેમણે પણ પોતાના બચાવમાં ચોપાનિયાં અને જાહેરાતો છપાવી હતી. વેપારીઓ સાથેની મડાગાંઠનો કોઈ ઉકેલ ન આવતાં, લારી ખેંચનારાઓએ ત્યાર બાદ સુપાબાઈ

અને ઇલાબેનની આગેવાની હેઠળ કાર્ય થંભાવી દીધું. શહેરમાં અસંગઠિત મહિલા શ્રમિકોને સંગઠિત કરવાનો અને સત્યાગ્રહ કરવાનો આ પ્રથમ બનાવ હતો. આખરે, ઘણી વાટાઘાટોના અંતે વેપારીઓ હાથ-લારી ખેંચનારા શ્રમિકો તથા શ્રમ વિભાગના કર્મચારીઓનું વેતન વધારવા માટે અને સાથે જ, કામદારો, નોકરીદાતાઓ અને શ્રમ વિભાગના કર્મચારીઓના ત્રિપક્ષી પ્રતિનિધિત્વ સાથેનું ‘માથોડા કામદાર બોર્ડ’ રચવા માટે સંમત થયા. આ બોર્ડ આજે પણ કાર્યરત છે. તે વેતન વધારા, કલ્યાણકારી લાભો અને કાર્યસ્થળે બહેતર સુવિધા માટેની મંત્રણા હાથ ધરે છે. ગાંધીજીએ શરૂ કરેલી પરંપરા તથા ચંપારણ સત્યાગ્રહ અને કાપડ મિલના કામદારોની હડતાળ દરમિયાન ગાંધીજીએ અપનાવેલી તકરારના નિવારણની પ્રક્રિયાને અનુસરતાં, બોર્ડ ચર્ચાઓ અને વાટાઘાટોના સિદ્ધાન્તો પર કાર્ય કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં તમામ સંબંધિત જૂથોને પારદર્શી રીતે સામેલ કરવામાં આવે છે.

લારી ખેંચનારી મહિલા શ્રમિકોએ વેઠવી પડતી વ્યાવસાયિક અડચણોને પ્રકાશમાં લાવવાનું શ્રેય પણ ‘માથોડા કામદાર’ ચળવળને જાય છે. બીજું એક તથ્ય એ પણ સામે આવ્યું કે તેમની પાસે ફરિયાદ કરવા માટે કે ફરિયાદ-નિવારણ માટે કોઈ મંચ નહોતો. મહિલાઓ અંગેની મોજણીઓ અને નિવેદનોના આધારે ઇલાબેનને જાણવા મળ્યું કે આ મહિલાઓએ લારી થંભાવવા માટે પેડુના ભાગનો બ્રેક તરીકે ઉપયોગ કરવો પડતો હોવાથી તેમને અવાર-નવાર કસૂવાવડ થઈ જતી હતી. લારીના આડા દાંડાને કારણે તેમના પેડુ પર દબાણ આવતું હતું અને તેના કારણે કસૂવાવડ થતી હતી. તેમના આરોગ્ય અને પોષણની સ્થિતિ અત્યંત નબળી રહેતી હતી. એટલું જ નહીં, ગર્ભાવસ્થાના આખરી ગાળામાં પણ તેમણે ભારે શ્રમકાર્ય કરવું પડતું હતું. વળી, તેમને સાપ્તાહિક રજા, માંદગીની રજા કે કોઈ પણ પ્રકારનો દાક્તરી લાભ મળતો ન હતો. ‘માથોડા કામદાર’ જેવી અસંગઠિત મહિલા કામદારો માટે તો પ્રસૂતિના મળવાપાત્ર લાભ અને પ્રસૂતિકાળની રજાઓ દિવાસ્વપ્ન સમાન હતા અને આજે પણ તે જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. ઇલાબેને ‘નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ડિઝાઇન’ (એનઆઇડી)ને આ મહિલાઓ માટે વધુ સલામત લારી વિકસાવવાની ભલામણ કરી. સાથે જ, ‘નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઓક્યુપેશનલ હેલ્થ’ (એનઆઇઓએચ)ને શ્રમિકોની આરોગ્યની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે ભલામણ કરી. આમ, એનઆઇડી અને એનઆઇઓએચએ હાથ-લારી ખેંચનારા શ્રમિકોના આરોગ્યમાં સુધારો લાવવા માટે તથા કસૂવાવડ અને અન્ય ઈજાઓ થતી અટકાવવા માટે પ્રથમ વખત સેવા સાથે હાથ મીલાવ્યા. રોજિંદી કામગીરી દરમિયાન મહિલાઓ વારંવાર અકસ્માતનો ભોગ બનતી હતી અને ઈજાગ્રસ્ત થતી હતી તે તરફ પણ ઇલાબેનનું ધ્યાન ગયું. તેમને ફેક્ટર થાય કે કોઈ વાહનની ટક્કરથી તેઓ અથડાઈને પડી જાય, તો આ મહિલાઓ કોની મદદ માંગે? ‘ધ વર્કમેન્સ કમ્પેન્સેશન એક્ટ’ હેઠળ આ

મહિલાઓને શ્રમિકો કે કામદારોના વર્ગમાં આવરી ન હોવાથી તેઓ વળતર માટે કોર્ટનું શરણ પણ લઈ શકે તેમ નહોતી.

તે સમયે ઇલાબેનને સુપાબાઈ સહિતની લાખો મહિલા શ્રમિકો સાથે થતા અન્યાય અને શોષણની જાણ થઈ. ઇલાબેન ઘણી વખત કહે છે, સુપાબાઈને કારણે, ત્યાર પછી ચંદાબેન અને કરિમાબેનને કારણે મને વાસ્તવિકતાની અને ખાસ કરીને પુરુષો પણ ન કરે તેવું જોખમી કાર્ય કરતી અસંગઠિત મહિલા શ્રમિકોએ કરવા પડતા સંઘર્ષની જાણ થઈ. અને આટલી આકરી મહેનત કરવા છતાં પણ તેમને તદ્દન નજીવું વળતર ચૂકવવામાં આવતું હતું. અસંગઠિત અર્થતંત્રની મહિલા શ્રમિકોના હક્કો માટે યુવા મહિલા વકીલ ઇલાબેન હડત ચલાવી રહ્યા હોવાના સમાચાર વાયુવેગે અમદાવાદમાં ફેલાઈ ગયા. ટૂંક સમયમાં જ સુપાબાઈ જેવાં અસંગઠિત મહિલા શ્રમિકોએ મજૂર મહાજન સમક્ષ સહાયની માગણી કરી તથા તેમની સાથે થતા અન્યાય અને શોષણની રજૂઆત કરી. જૂનાં કપડાં વેચતાં ચંદાબેને મોટા વેપારીઓ અને નાણાં ધીરનારાઓ મૂડીની તાતી જરૂરિયાત ધરાવતા તેમના જેવા નાના ફેરિયાઓનું કેવી રીતે શોષણ કરે છે તે ઇલાબેનને વર્ણવ્યું. ગોદાવરીબેન અને કરિમાબેન ઘરે કામ કરતાં મહિલા શ્રમિકો હતાં અને અનુક્રમે બીડી વાળવાનું તથા ધાબળા અથવા ખોળમાં પેચવર્ક કરવાનું કમરતોડ કામ કરીને પેટિયું પણ માંડ રળી શકાય એટલું વેતન મેળવતાં હતાં. માણેક ચોકમાં શાકભાજી વેચનારાં લક્ષ્મીબેને જણાવ્યું કે મ્યુનિસિપલ સત્તાતંત્ર અને પોલીસ સતત તેમને હેરાન કરતા અને તેમની પાસેથી લાંચ લેતા હતા.

ત્યાર પછી અસંગઠિત મહિલા કામદારોનું અલાયદું મંડળ રચવાનો નિર્ણય લેવાયો, કારણ કે આ શ્રમિકોનું કાર્યફલક કાપડ મિલના કામદારો કરતાં ઘણું જ ભિન્ન હતું. અને આ રીતે ‘સેવા’નો ઉદ્ભવ થયો. મિલ કામદારો દાયકાઓથી સંગઠિત થઈ ચૂક્યા છે. કપરો સંઘર્ષ વેદીને તેમણે લઘુત્તમ વેતન, સાપ્તાહિક રજા, માંદગીની રજા સહિતના કલ્યાણકારી લાભો મેળવ્યા છે. અસંગઠિત મહિલા શ્રમિકોને આવા કોઈ લાભ મળ્યા નહોતા અને હજી પણ ગણ્યાગાંઠ્યા લાભ જ પ્રાપ્ત થયા છે. સુપાબાઈ, ચંદાબેન, કરિમાબેન અને અમુક હજાર અન્ય મહિલાઓ અમારા મંડળની પ્રથમ સભ્યો બની. અને સાબરમતી નદીના કાંઠે આવેલા ‘લોકમાન્ય તિલક’ બગીચામાં આવેલા લીમડાના એક ઝાડની નીચે ‘સેવા’નો જન્મ થયો. ઉલ્લેખનીય છે કે આ સ્થળ કોચરબ આશ્રમની નજીકમાં જ આવેલું છે, જ્યાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરત ફરીને ગાંધીજીએ રોકાણ કર્યું હતું. ચંપારણ સત્યાગ્રહના થોડા સમય બાદ, 17મી જૂન, 1917ના રોજ સ્થપાયેલો સાબરમતી આશ્રમ ત્યાંથી થોડા અંતરે આવેલો છે. મોટા ભાગની સ્વ-રોજગારી ધરાવતી મહિલાઓ પણ નોકરીદાતા-કર્મચારીનો નિશ્ચિત સંબંધ ન ધરાવતી કેટલીક મહિલા શ્રમિકોનું મંડળ સ્થાપવાનો આ લાંબો સંઘર્ષ બની રહ્યો. શ્રમ વિભાગના કર્મચારીઓ આ મહિલાઓ

તેમના આગવા હક્કો ધરાવે છે તે માનવા માટે તૈયાર નહોતા. વળી, જાતિ (લિંગ)નું પાસું પણ તેમાં ભાગ ભજવતું હતું. શ્રમ કર્મચારીઓએ એવી દલીલ કરી કે બીડીઓ વાળવી અને સીવણકામ કરવું તે તો આ મહિલાઓનો 'શોખ' હતો! આખરે, અસંગઠિત શ્રમિકોની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોના કાળજીપૂર્વકના દસ્તાવેજીકરણ, નાના પાયે હાથ ધરાયેલા અભ્યાસો, ધૈર્ય અને ખંતને પગલે ધીમે-ધીમે શ્રમ કર્મચારીઓના વલણમાં પરિવર્તન આવ્યું. 12 એપ્રિલ, 1972ના રોજ, દેશના, અને કદાચ વિશ્વના પ્રથમ અસંગઠિત મહિલા શ્રમિકોના મંડળ તરીકે 'સેવા'ની નોંધણી થઈ.

માણેક ચોક સત્યાગ્રહ

1982માં માણેક ચોકના ફેરિયાઓ તથા લારીવાળાઓનો સંઘર્ષ એ 'સેવા'નો બીજો સત્યાગ્રહ હતો. માણેક ચોકમાં શાકભાજી વેચનારા શ્રમિકોના પ્રતિનિધિ તરીકે લક્ષ્મીબેને અને દિલ્હી ચકલા તથા ત્રણ દરવાજામાં જૂનાં કપડાં વેચનારાં શ્રમિકોના પ્રતિનિધિ તરીકે ચંદાબેને ઇલાબેનને બજારમાં તેમને નડતી મુશ્કેલીઓ જણાવી. લક્ષ્મીબેન સહિતનાં શ્રમિકો પેઢીઓથી શાકભાજી વેચતાં હતાં. માણેક ચોકના બજારમાં ટ્રાફિક વધ્યો, તે સાથે જ શાકભાજી વેચનારાં શ્રમિકો 'નડતરૂપ' લાગવા માંડ્યાં. પોલીસ અને મ્યુનિ. કોર્પોરેશનના અધિકારીઓ નિયમિતપણે તેમને ત્યાંથી ખસેડવા માંડ્યા. ચંદાબેન સહિતના જૂના કાપડના ફેરિયાઓ સાથે પણ આમ જ થયું. એક પોલીસકર્મીએ તો ફેરિયાઓ પાસેથી તેણે નિયમિતપણે જપ્ત કરેલી (હપ્તા સ્વરૂપે પડાવેલી) શાકભાજીમાંથી નાની ખાણીપીણીની દુકાન પણ ખોલી હતી. ફેરિયાઓ બજારમાં પાથરણાં રાખી શકે અને સામાન વેચી શકે તે બદલ તેમની પાસેથી લાંચ લેવી જાણે નિયમ બની ગયો હતો. લક્ષ્મીબેન અને ઇલાબેને આ સમસ્યામાંથી માર્ગ કાઢવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે પોલીસ અને મ્યુનિસિપાલિટી સાથે ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું કંઈ પરિણામ ન આવતાં તેમણે સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય લીધો. માણેક ચોકના બજારના વ્યસ્ત માર્ગ પર તેઓ સૂઈ ગયા અને તેમણે પોલીસ અને મ્યુનિસિપાલિટીને તેમને ત્યાંથી હટાવવાનો પડકાર ફેંક્યો. એવી દલીલ કરી કે તેમને તેમની રોજીરોટીનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર છે. 'માથોડા કામદાર' હડતાળની માફક આ સત્યાગ્રહ પણ શહેરમાં ચર્ચાનો વિષય બન્યો. વાટાઘાટો શરૂ થઈ, પણ તે લાંબી ન ચાલી. આખરે, 'સેવા'એ દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતનું શરણ લીધું અને પિટીશન દાખલ કરી. લક્ષ્મીબેન, શાંતાબેન અને ઇલાબેન તેમનાં વકીલ, યુવાન ઇન્દિરા જયસિંગ સાથે કોર્ટમાં હાજર થવા માટે દિલ્હી ગયા. આજે વર્ષો બાદ, કોર્ટના કારકૂનોના આશ્ચર્યમાં ગરકાવ ચહેરાઓને યાદ કરીને લક્ષ્મીબેન કહે છે, તેઓએ સુપ્રીમ કોર્ટમાં કદી પણ અમારા જેવી મહિલાઓ જોઈ નહોતી! ન્યાયાધિશ પણ અમને જોઈને અચંબિત થઈ ગયા હતા, પણ તેમણે ધીરજપૂર્વક અમારી વાત સાંભળી હતી. આખરે, અમે એ કેસ જીતી ગયા હતા. વૈકલ્પિક સ્થળની વ્યવસ્થા

ઊભી કરવામાં આવે, તો જ અમને ત્યાંથી ખસેડવા, તે સિવાય નહીં - તેવો ચુકાદો આવ્યો. તે અમારી મોટી જીત!

માણેક ચોક સત્યાગ્રહ અને સુપ્રીમ કોર્ટનો કેસ આ પ્રકારનાં પ્રથમ ઉદાહરણો હોવાની સાથે-સાથે તે ફેરિયાઓના ભાવિ સંઘર્ષ માટે સીમાચિહ્નરૂપ બની રહ્યા. તેને પગલે દેશભરમાં ફેરિયાઓ અને તેમની કાર્ય-સ્થિતિના સર્વે હાથ ધરવામાં આવ્યા. ફેરિયાઓની વિગતો અને વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોને પગલે અંતે 'નેશનલ એસોસિએશન ઓફ સ્ટ્રીટ વેન્ડર્સ ઓફ ઇન્ડિયા' (એનએએસવીઆઇ) અને પછીથી તમામ ખંડોમાં ફેરિયાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન 'સ્ટ્રીટનેટ'ની સ્થાપના થઈ. 40 વર્ષ કરતાં પણ લાંબા સમયગાળાના સંઘર્ષ, કોર્ટ કેસ, ધરણાં અને સત્યાગ્રહો પછી ફેરિયાઓને 2014માં કાયદાનું પીઠબળ મળ્યું. ચંપારણ સત્યાગ્રહની માફક માણેક ચોક સત્યાગ્રહ ફેરિયાઓની ન્યાયની લડત માટે નિર્ણાયક બની રહ્યો. માણેક ચોક સત્યાગ્રહને પગલે 'ડર્બન', 'દક્ષિણ આફ્રિકા', ઘાનાના 'આકા' અને લિમાના 'પેરૂ' સહિતનાં સ્થળોએ આ પ્રકારની ચળવળોને વેગ મળ્યો.

'સેવા'નો ખેડા સત્યાગ્રહ

આપણી આઝાદીની ચળવળના ઇતિહાસમાં ખેડાનું સ્થાન હંમેશા વિશેષ રહ્યું છે. તે જ રીતે, સેવાના ઇતિહાસમાં પણ તે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. કદાચ, તેનું કારણ ત્યાંથી પસાર થતી સિંચાઈની કેનાલ છે, જે ખેતી માટે એકદમ સાનુકૂળ છે અને સાથે જ ત્યાં નાના અને મોટા ખેડૂતો પણ વસે છે. ઇ.સ. 1918માં, ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તથા રવિ શંકર વ્યાસ, નરહરિ પરીખ અને મોહનલાલ પંડ્યા સહિતના સ્થાનિક નેતાઓએ ખેડા સત્યાગ્રહની આગેવાની લીધી. તે સમયે દુકાળ પડ્યો હોવા છતાં લાદવામાં આવેલા કરવેરાના વિરોધમાં તેમણે ખેડૂતોને સંગઠિત કર્યા હતા.

'સેવા'ના ઇતિહાસમાં ખેડાનું પ્રકરણ 'સેવાના વધુ એક રાજકુમાર શુક્લા' - ઇન્દિરા મેકવાન દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેઓ તે જિલ્લાના જમીનદારના તમાકુનાં ખેતરોમાં અને પછીથી 'ખળી' તરીકે ઓળખાતા તેના પ્રોસેસિંગ યુનિટ્સમાં મજૂરી કરતાં હતાં. ઇન્દિરાબેન અમદાવાદના કરારબદ્ધ શ્રમિકો અને 'સેવા'ના તમામ સભ્યોના મજબૂત અને નિડર સંગઠક હતાં. હવે તેઓ તેમના વતન ચિખોદ્રામાં મહિલાઓને સંગઠિત કરવા ઉત્સુક હતાં. તેમણે ઇલાબેનને તમાકુના શ્રમિકો સાથે થતા અન્યાય વિશે વાત કરી. આ શ્રમિકોમાં મોટા ભાગની મહિલાઓ હતી. તેમને આવશ્યક લઘુત્તમ વેતન ચૂકવવામાં આવતું હતું. વળી, આ મહિલા શ્રમિકોએ તેમનાં નાનાં બાળકોને ખેતરો અને ફેક્ટરીઓમાં સાથે લઈ જવાં પડતાં હતાં. આ બાળકો ઝેરી નિકોટિન અને તમાકુના જોખમી રજકણોના સંપર્કમાં આવતાં હતાં. એટલું જ નહીં, કાર્ય સ્થળે નાનાં બાળકો માટે

ઘોડિયાઘરની પણ સુવિધા નહોતી. મોટા ખેડૂતો અને ‘ખળી’ માલિકોના માણસો દ્વારા જાતીય શોષણ અને પજવણી થતી હોવાની વાતો પણ વહેતી હતી.

ચંપારણ સત્યાગ્રહ અને ‘સેવા’ના અગાઉના સંઘર્ષોમાં અમલમાં મૂકવામાં આવેલી વ્યૂહરચનાઓનો અભ્યાસ કરીને સેવાના તત્કાલિન સચિવ રેનાના જાહાબવાલાએ ઇન્દિરાબેન સાથે સ્વયં જઈને કામદારોની સ્થિતિનો તાગ મેળવ્યો હતો. યુવાન સંગઠક તરીકે હું પણ તેમની સાથે ગઈ હતી અને કામદારો સાથેની બેઠકમાં હાજર રહી હતી. અમારી સાથે બેસીને ચર્ચા કરવાથી તેમને કામ ગુમાવવાનો ભય સતાવતો હતો. વળી, અન્યાય વિરૂદ્ધ સંગઠિત થવાની હાકલ કરતી બહારની અજાણી વ્યક્તિ પર તેઓ કેવી રીતે ભરોસો મૂકી શકે? ઇન્દિરાબેન તેમના જ સમુદાયના હોવા છતાંયે શ્રમિકો ફૂંકી-ફૂંકીને પગલું ભરતા હતા. મને આજે પણ તેમના શબ્દો યાદ છે: ‘જો અમે સંગઠિત થઈને અમારું મંડળ રચીએ, તો અમારાં બાળકોનું પેટ કોણ ભરશે? અમારી પાસે હાલમાં જે રોજગારી છે, તે પણ ઇનવાઈ જશે’.

અમે તેમની કાર્ય સ્થિતિનો તેમજ તેમની જરૂરિયાતોનો સર્વે હાથ ધરવાનું નક્કી કર્યું. તેમાં, બાળકોની કાળજી એ સર્વોચ્ચ પ્રાથમિકતા જણાઈ. મને ઇન્દિરાબેન સાથે મળીને શ્રમિકોનાં નાનાં બાળકો માટે ઘોડિયાઘર તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. અમે આ કાર્ય શરૂ કરીએ અને કેટલીક પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાઓ પણ શરૂ કરીએ તે માટે મહિલાઓમાં ઉત્સુકતા જોવા મળી. તમાકુના રજકણોને કારણે તેમને સતત ખાંસી રહેતી અને શ્વાસોચ્છવાસને લગતી સમસ્યા રહેતી. વળી, નિકોટિનની આડઅસરરૂપે તેમને ભૂખ ન લાગવી, ચક્કર આવવા, માસિક ચક્રમાં વિક્ષેપ ઊભો થવો વગેરે જેવી શારીરિક તકલીફો રહેતી હતી. અમે કેટલાક કામદારોને તેમના ગામના આરોગ્ય કાર્યકર્તા તરીકેની તાલીમ આપવાનું શરૂ કર્યું. તે પૈકીના કેટલાક લોકો આગળ જતાં નિડર સત્યાગ્રહી તરીકે ઊભરી આવ્યા.

ફરી એક વાર, ગાંધીજીના ચંપારણના અનુભવો અને પછીથી અમદાવાદ કાપડ-મિલોના કામદારોની હડતાળના અનુભવોમાંથી શીખ મેળવીને અમે તમાકુ શ્રમિકો માટે ઘોડિયાઘર તૈયાર કરવાની કામગીરી હાથ ધરી. સુમનબેન અને શારદાબેન બંને તમાકુ શ્રમિકો હતાં. તે ઘોડિયાઘરનાં પ્રથમ શિક્ષિકા (તાલીમકર્તા) બન્યાં. તેમણે કેન્દ્રો ચલાવવા માટેની અને નાનાં બાળકોની સર્વાંગી કાળજી રાખવા માટેની તાલીમમાં હોંશબેર ભાગ લીધો. ચિખોદ્રામાં એક ઘોડિયાઘર ઊભું કર્યા બાદ અમે આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ ઘોડિયાઘર બાંધ્યાં. બાળકો માટેના ખોરાક, રમકડાં તથા અન્ય જરૂરી ચીજવસ્તુઓની સહાય મેળવવા માટે અમે જમીનદારો અને ‘ખળી’ માલિકોનો સંપર્ક સાધ્યો. અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે ઘોડિયાઘરને સહાય પૂરી પાડવાની તૈયારી

દર્શાવી. પણ સાથે-સાથે એવી તાકીદ પણ કરી કે, બાળકો માટે અમે ચોક્કસ તમને સહાય પૂરી પાડીશું, પણ હવે લઘુત્તમ વળતરની માગણી ન કરતા!

ઘોડિયાઘરોને પગલે ખેડા તમાકુ કામદારો અને અમારી અમદાવાદ સ્થિત તેમના સહકાર્યકરો વચ્ચે લાગણીનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત થયો. આ પાછળનું કારણ કદાચ એ હતું કે તેમણે તેમની મહામૂલી મૂડીસમાન તેમનાં બાળકો અમને સોંપ્યાં હતાં. સાથે જ, આ સેવા તેમને ઘણી ઉપયોગી નીવડી હતી. અમે તેમની જરૂરિયાતો અને ઘોડિયાઘરની અસરકારકતાનો અભ્યાસ કર્યો. તેના તારણરૂપે જાણવા મળ્યું કે ગરીબી સામેની લડતમાં તથા સ્વ-નિર્ભરતા માટે આ અગત્યની સેવા હતી. મહિલાઓ કોઈ પણ પ્રકારના ઉચાટ કે ચિંતા વિના રોજગારી મેળવવા માટે બહાર જઈ શકતી હતી. હવે તે મહિલાઓ માનસિક શાંતિ અનુભવતી હતી. નાનાં બાળકોને સેવા ઘોડિયાઘરમાં મૂકવામાં આવ્યાં, ત્યાર પછી 70 ટકા મોટાં ભાઈ-બહેનો, ખાસ કરીને છોકરીઓ પહેલી વાર શાળાએ ગઈ. આ સિવાય પણ ઘણા ફાયદા થયા, જેમ કે, આરોગ્ય અને પોષણના સ્તરમાં સુધારો નોંધાયો, શિક્ષણ મેળવવાનો આનંદપ્રદ અનુભવ થયો અને બાળકો શાળાએ જઈ શક્યાં.

વળી, શ્રમિકોને પણ ધીમે-ધીમે સંગઠનની તાકાત અને તેમની સાથે થતા અન્યાય સામે લડત ચલાવવા માટે સામૂહિક પગલાં કેટલા જરૂરી છે તેની જાણ થઈ. તેમણે જોયું કે સામૂહિક સ્તરે તેમની ખરીદ શક્તિ વધે છે અને લઘુત્તમ વેતન તથા અન્ય લાભોની માગણીઓ વધુ અસરકારકતા ઊભી કરે છે. મારા મતે, ઘોડિયાઘર, પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવા અને આગળ જતાં સ્વ-સહાય જૂથો (એસએચજી)ની રચના મંડળને સંગઠિત કરવા માટેનાં ચાવીરૂપ પરિબલો બની રહ્યાં. તેના કારણે પરસ્પર વિશ્વાસ પ્રસ્થાપિત થયો અને અન્યાયનો સામનો કરવા તેઓ સક્ષમ છે તેવા આત્મવિશ્વાસનો સંચાર થયો. ખેડાની ઘણી બહેનોએ ‘સેવા’ના ખેડા સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું. રાસનોલ ગામમાં, 1995માં મંડળની કામગીરી બાદ ‘ખળી’ માલિકોએ લેબર ઇન્સ્પેક્ટરની સામે કામદારોને લઘુત્તમ વેતન આપ્યું. પરંતુ, પછીથી તેમણે મહિલાઓને ‘ખળી’ના પાછલા બારણેથી તે રકમ પરત કરી દેવાની તાકીદ કરી! જે માતાઓનાં બાળકોની ઘોડિયાઘરમાં સંભાળ લેવામાં આવતી હતી, તે માતાઓની આગેવાની હેઠળ કામદારોએ જમીનદારોની આ માગણીનો ઇનકાર કર્યો. તેમણે લડત આદરી અને ‘ખળી’ની બહાર ધરણાં કર્યાં. શ્રમિકોનું આ સાહસ જોઈને ખળીના માલિકોને આંચકો લાગ્યો. તેમણે મદદ માટે અન્ય ખળી માલિકોનો સંપર્ક સાધ્યો. ‘સેવા’ની સંગઠનાત્મક પ્રવૃત્તિઓના વળતા જવાબરૂપે ખળી માલિકોનું સંગઠન અગાઉથી જ રચવામાં આવ્યું હતું. સંગઠનના આગેવાનો રાસનોલ ધસી આવ્યા. તે સમયે શ્રમિકોમાં એવી ટીબળ વહેતી થઈ કે તેમણે

તેમના ગામમાં ક્યારેય કારનો આટલો મોટો કાફલો નથી જોયો! મહિલાઓ મક્કમ રહી અને તેમણે સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખ્યો, એકમેકને હિંમત આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. આખરે, જિલ્લા વહીવટીતંત્રએ દરમિયાનગીરી કરી અને મહિલાઓએ તેમને ચૂકવાયેલું વેતન તેમની પાસે રાખ્યું.

તે દિવસથી, ખળી માલિકો અને અમારી વચ્ચેની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. હવે તેઓ વાટાઘાટ કરવા માટે તત્પર રહેતા, ઘોડિયાઘરમાં ઉદાર હાથે યોગદાન આપતા, આ પહેલની પ્રશંસા કરતા અને હવે ચર્ચા કરવા માટે મોકળી તકો મળી રહેતી. તમાકુની માગ ઘટતાં તેમણે કેળાં અને બટાકા જેવા પાક લેવાનું શરૂ કર્યું. દરમિયાન, હવે મહિલાઓ આજીવિકા માટે ફક્ત જમીનદારો કે ખળી માલિકો પર નિર્ભર નહોતી. હવે તેમણે એસએચજીનું મજબૂત સંગઠન ઊભું કર્યું હતું. જેના થકી તેઓ બચત કરતી હતી, બિયારણ ખરીદવા માટે લોન મેળવી શકતી હતી અને તેમની નાની જમીન પર ખેતી કરી શકતી હતી. કેટલીક મહિલાઓએ ફરીથી વણાટકામનું કાર્ય શરૂ કર્યું અને તેમના સ્વયંના એકમની રચના કરી. 'સેવા'એ તેમને હેન્ડલૂમ કોર્પોરેશનમાંથી ચાર્ન મેળવવામાં મદદ કરી. સાળ માટે તેમણે લોન લીધી અથવા તો તેમની બચતનો ઉપયોગ કર્યો. અમારાં ઘોડિયાંઘરોમાં જેમની કાળજી-સંભાળ લેવામાં આવતાં હતાં તેવી તમાકુ શ્રમિકોની દીકરીઓ નર્સ, ડેટા એન્ટ્રી ઓપરેટર સહિતની કારકિર્દી ધરાવે છે. 'સેવા'ના ખેડા સત્યાગ્રહ અન્યાય અને શોષણ સામે લડત ચલાવવા માટે નવો ચીલો ચાતર્યો. અને તે માટે વૈકલ્પિક રોજગારી અને વ્યવસાય વિકસાવવાં, કૌશલ્ય વર્ધન માટે ભાગીદારીનું સર્જન કરવું, શિશુ સંભાળ, આરોગ્ય કાળજી જેવી સામાજિક સુરક્ષા અને મહિલાઓ માટે સૂક્ષ્મ ધિરાણ જેવા માર્ગો અપનાવ્યા. ખેડાના બચત અને ધિરાણ સંગઠન સાથે હજારો સભ્યો જોડાયેલા છે અને સામૂહિક બચતની રકમ કરોડોએ પહોંચી છે. લોનને પગલે સંગઠનનું વિસ્તરણ થાય છે, પરિણામે સંગઠન અને મંડળ બંને આર્થિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. ઘોડિયાંઘરનાં શિક્ષકો (તાલીમકર્તાઓ) અને માતાઓની સહકારી મંડળી કાર્યરત છે, જે બાળકોની કાળજીને લગતી સેવાઓ અને નાનાં બાળકો તથા હવે પુખ્તોને પણ પોષણયુક્ત આહારની સેવા પૂરી પાડે છે. બચત અને ધિરાણ સંગઠન સાથે જ, સ્વ-સહાયનો આ સફળ પ્રયત્ન છે. આ રીતે, અમારા ખેડા સત્યાગ્રહમાં સંઘર્ષ અને વિકાસની સ્થિતિમાં છેવાડાના ગરીબ અને સૌથી વંચિત વ્યક્તિને પ્રાથમિકતા આપવાના ગાંધીજીના વિચારોને કેન્દ્રસ્થાને રાખવામાં આવ્યા હતા.

વિજ્ઞાન ભવન સત્યાગ્રહ

અસંગઠિત કામદારો, ખાસ કરીને મહિલાઓએ વેઠવો પડતો સૌથી મોટો અન્યાય એ છે કે તેમના કાર્ય અને યોગદાનને માન્યતા આપવામાં આવતી નથી. મુખ્ય પ્રવાહની મજૂર ચળવળમાં અસંગઠિત મહિલા

કામદારોને સંગઠિત કરવાનું મહત્વ મોડું-મોડું સમજાયું હતું. મહિલાઓનું કાર્ય-ફલક ઘણું જુદું હોવાને કારણે આ સ્વાભાવિક હતું. અનુભવી શ્રમિક સંગઠકોને પણ મહિલાઓનું કાર્ય, તેમને થતી ચૂકવણી અને તેમને સંગઠિત કરવાના પ્રયત્નો વગેરે પાસાંઓનું મહત્વ મોડું સમજાયું હતું. તેમાંયે વિવિધ શ્રમ મંડળો અને સામૂહિક મંચોમાંથી 'સેવા'ના અને અમારા સભ્યોને બાકાત રાખવામાં આવ્યાં, તે પરિસ્થિતિ મુશ્કેલીભરી બની રહી. આવો જ એક મંચ હતો 'ઇન્ડિયન લેબર કોન્ફરન્સ' (આઇએલસી). તે ત્રિપક્ષી ફોરમ હતી, જેનું આયોજન દર વર્ષે નવી દિલ્હીમાં વિજ્ઞાન ભવન ખાતે થાય છે. મંડળો અને તેમના પ્રતિનિધિઓ, નોકરીદાતાઓ અને તેમના પ્રતિનિધિઓ તથા સરકારના શ્રમ અધિકારીઓ ત્યાં એકત્રિત થાય છે અને સમાન કાર્ય મુદ્દાઓ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. 'સેવા'એ આઇએલસીને ઉપરોક્ત ફોરમમાં સહભાગી થઈને ચર્ચા તથા બેઠકમાં ભાગ લેવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતો પત્ર પાઠવ્યો. અસંગઠિત મહિલા કામદારોના પ્રશ્નોને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને યોજવામાં આવતી આ ફોરમમાં સામેલ થવા માટે અમે ઉત્સુક હતા. અમે કોઈ પણ રીતે દિલ્હી જવાનો નિર્ધાર કર્યો. 'સેવા'નાં 25 કામદાર-નેતાઓની ચૂંટાયેલી સમગ્ર એક્ઝિક્યુટિવ કમિટી જાન્યુઆરી, 1995માં વિજ્ઞાન ભવન પહોંચી. અમને આશા હતી કે ચર્ચા-વિચારણામાં અમને જરૂર આમંત્રિત કરવામાં આવશે. શ્રમિક આગેવાનો, નોકરીદાતાઓ અને સરકારી અધિકારીઓને અમે પરિસરની અંદર પ્રવેશતાં જોયાં, જ્યારે અમે પ્રવેશની પરવાનગી મળે તેની રાહ જોતાં બહાર ઊભાં રહ્યાં. જ્યારે અમને સમજાઈ ગયું કે અમને અંદર પ્રવેશવા નહીં દેવાય, ત્યારે અમે વિજ્ઞાન ભવનની બહારની ફૂટપાથ પર ધરણાં કર્યાં. ગાંધીજીની શીખ પ્રમાણે અમે અમારી સર્વ ધર્મ પ્રાર્થના કરી અને જુસ્સો ટકાવી રાખવા માટે ગીતો ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું. છેવટે પોલીસ આવી અને અમારી ધરપકડ કરીને અમને નજીકના પોલીસ સ્ટેશને લઈ ગઈ. અમે ગાતાં રહ્યાં અને એકતાનાં સૂત્રો પોકારતાં રહ્યાં - 'હમ સબ એક હૈ! સેવા સંગઠન જિંદાબાદ! અમારો ઉદ્દેશ્ય જાણીને પોલીસે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી અને અમને ચા પીવડાવી! અમે ગાંધીજીએ વર્ષો પહેલાં કહેલાં સાત વચનોને અનુસરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી - જેમાં સત્ય, અહિંસા, સર્વધર્મ, સ્વદેશી અને નિડર રહેવા સહિતનાં વચનોનો સમાવેશ થાય છે.

સત્યાગ્રહ કર્યો હોવા છતાં પણ તે વર્ષે અમને ઈન્ડિયન લેબર કોન્ફરન્સમાં આમંત્રણ ન મળ્યું. તે પછી અમે દેશમાં અસંગઠિત મહિલા કામદારોના સૌથી વિશાળ પ્રાથમિક મંડળ તરીકે પ્રવેશની પરવાનગી માંગતો પત્ર પાઠવ્યો. આ દરમિયાન અમે સંગઠિત થઈને અમારી ચળવળને વધુ મજબૂત કરી અને ખેતી, બાંધકામ વગેરે જેવાં અર્થતંત્રનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં દેશનાં 14 રાજ્યોમાં 20 લાખ સભ્યો ધરાવતું રાષ્ટ્રીય સંગઠન બન્યું. એક વખત સંગઠને અમુક રાજ્યોમાં તથા મહત્વનાં ક્ષેત્રોની પાંચ લાખની સભ્ય સંખ્યાનો આંક

પાર કર્યો, તે પછી અમને રાષ્ટ્રીય મંડળ તરીકે સ્વીકૃતી મળી અને ઈન્ડિયન લેબર કોન્ફરન્સ તથા અન્ય મંચોમાં સામેલ થવાનો સંપૂર્ણ હક્ક મળ્યો. લાંબા સમય પછી અસંગઠિત મહિલા કામદારોનું મંડળ ‘સેવા’ દેશની મુખ્ય પ્રવાહની શ્રમિક ચળવળમાં પ્રવેશ્યું અને તેણે અસંગઠિત કામદારોને સંગઠિત કરવાના તેના અનુભવો તથા ઉપાયો ચાવીરૂપ રાષ્ટ્રીય શ્રમ મંચ ‘ઈન્ડિયન લેબર કોન્ફરન્સ’ સમક્ષ વર્ણવ્યા તથા તેમની માગણીઓ અને પ્રશ્નોની રજૂઆત કરી.

ચંપારણ સત્યાગ્રહનું પુર્નલોકન અને બોધપાઠ

હાલના સમયે ચંપારણ સત્યાગ્રહના ઇતિહાસનું પુર્નલોકન કરવાનું અને તેના બોધપાઠને આપણાં રોજિંદા જીવન સાથે વણી લેવાની તાતી જરૂર છે. ગરીબ અને અમીર વચ્ચેની ખાઈ વધુને વધુ પહોળી થઈ રહી છે અને અમે આપણાં તમામ નાગરિકોને, ખાસ કરીને મહિલાઓને દેશના અર્થતંત્ર અને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાવી નથી શક્યાં. અસંગઠિત અર્થતંત્રમાં સમાવિષ્ટ અને આપણું 93 ટકા કાર્યબળ ધરાવતા કામ કરનારો ગરીબ વર્ગ, ખાસ કરીને દલિતો, આદિવાસીઓ, લઘુમતીઓ અને અન્ય જ્ઞાતિઓ તથા સમુદાયો સામાજિક સુરક્ષાની સાથે સાથે કાર્ય અને આવકની સુરક્ષા પણ નથી ધરાવતા. મહિલા કામદારો અત્યંત ગરીબ અને સૌથી વધુ શોષણભરી સ્થિતિ ધરાવે છે. ‘સેવા’એ તેની કામગીરી શરૂ કરી, ત્યારે, 40 વર્ષ કરતાં પણ વધુ સમયગાળા અગાઉ મહિલા શ્રમિકોની કામગીરીને માન્યતા આપી હતી.

ગાંધીજીએ આપણને ‘દૂસરી આઝાદી’ ગરીબી અને ભૂખમરાથી આઝાદી મેળવવા માટેના પ્રયત્નો કરવાની ભલામણ કરી હતી. ચંપારણ સત્યાગ્રહની શતાબ્દી આપણે ખેડેલી લાંબી મજલની યાદ અપાવે છે, અને સાથે જ હજી ઘણાં કાર્યો પૂર્ણ કરવાનાં છે તેની યાદ અપાવે છે. ગળીના ખેડૂતોનું શોષણ થતું હતું તે ભૂતકાળની વાત છે. પણ, નાના અને સીમાંત ખેડૂતો તથા જમીનવિહોણા ખેતમજૂરો પોતાના જ દેશબંધુઓના હાથે અન્યાય અને શોષણનો ભોગ બની રહ્યા છે. રોજેરોજ દેશભરમાં થતા નાના-મોટા સત્યાગ્રહો આપણને ચંપારણ સત્યાગ્રહની યાદ અપાવે છે, પછી તે વિવિધ રાજ્યોમાં ખાણકામના વિરોધમાં ન્યામગિરી અને સ્થાનિક આદિવાસીઓનો સંઘર્ષ હોય, ટ્રોલર્સ (માછલી પકડવાની મોટી જાળવાળી હોડી) સામે વિરોધ નોંધાવીને આજીવિકાના પોતાના હક્ક માટે લડતા માછીમારો હોય કે ખેતીની ઊપજના ભાવોને નિયંત્રિત કરતા વચેટિયાઓની દબલગીરી અટકાવવા માંગતા ખેડૂતો હોય.

‘સેવા’ ખાતે અમે ચંપારણ સત્યાગ્રહ તથા ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળનાં અન્ય આંદોલનોમાંથી મળેલો બોધપાઠ આત્મસાત્ કર્યો છે. ગાંધીજીના કેટલાક અભિગમો અને વ્યૂહરચનાઓ હવે ‘સેવા’ના સિદ્ધાન્તો સાથે ગાઢપણે વણાઈ ચૂક્યા છે. સૌપ્રથમ અમે સંગઠિત

કરવાની અમારી કામગીરી અને સત્યાગ્રહો પણ સર્વે, જૂથ ચર્ચા, રૂબરૂ મુલાકાતો વગેરે પદ્ધતિઓ દ્વારા ઊંડાણપૂર્વક તથ્યો પ્રાપ્ત કરીને હાથ ધર્યા હતા. ગાંધીજીની શીખ પ્રમાણે, અમારા દરેક પ્રયત્નમાં અમારા સભ્યો કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. અમે તેમની સમસ્યાઓ, તેમની માગણીઓ અને તેમની જરૂરિયાતો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. સેવાના તમામ સંઘર્ષોના ઇતિહાસમાં સર્વે, માહિતી અને માહિતી એકત્રીકરણ ઘણા મહત્વપૂર્ણ રહ્યા છે.

વર્ષો પહેલાં જ્યારે શ્રમ વિભાગ પાસે પણ બીડીના કામદારોના આંકડાઓ નહોતા અને તેમણે એવી દલીલ કરી હતી કે આવા શ્રમિકોની સંખ્યા એટલી બધી નથી કે તેમના માટે ખાસ કલ્યાણકારી યોજનાઓ ઘડવામાં આવે, ત્યારે સેવા પાસે તમામ પુરાવા મોજૂદ હતા. અસંગઠિત મહિલાઓ માટે સ્થાનિક, જિલ્લાકીય, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક સ્તરે સ્થાનિક સ્તરે અડચણરૂપ બનતો ‘આંકડાકીય માહિતીનો અભાવ’ દૂર કરવા માટે પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલી પ્રમાણભૂત માહિતી શક્તિશાળી સાધન બન્યું છે. માથોડા કામદાર, માણેક ચોકના ફેરિયા, ખેડાના તમાકુ કામદારો હોય કે પછી વિજ્ઞાન ભવનની બહાર ઈન્ડિયન લેબર કોન્ફરન્સમાં પ્રવેશ મેળવવાનો સત્યાગ્રહ હોય, અન્યાય સામે લડત ચલાવવા માટે યોગ્ય વ્યૂહરચનાઓ વિકસાવવામાં અને સ્થાનિક વાસ્તવિકતાઓની સમજ મેળવવા માટે સ્થાનિક સ્તરના પુરાવા ઘણા ઉપયોગી નીવડ્યા છે.

બીજું, અમે હંમેશા અમારા સભ્યોના અભિપ્રાયો સાંભળવાનો, તેમની માગણીઓ અને તેમની જરૂરિયાતો પર ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ અમારા માર્ગદર્શક છે. વર્ષો વીતવાની સાથે અમે અમારા સભ્યો પાસેથી જાણકારી મેળવવાની બહુવિધ તકોનું સર્જન કર્યું છે અને તેમની જરૂરિયાતો અને માગણીઓ અનુસાર યોજનાઓ, કાર્યક્રમો અને અભિયાનો વિકસાવ્યાં છે. ત્યાર બાદ સ્થાનિક સ્તરે કામદારોની આગેવાની ઊભી કરવી એ મહિલાઓને સંગઠિત કરવા માટેના અમારા અભિગમનું અન્ય એક ચાવીરૂપ પાસું છે. હજારો મહિલાઓ જે રીતે તેમનાં ગામો અને સમુદાયોની સક્ષમ, સમાવેશક અને હિંમતવાન આગેવાન બની તે ‘સેવા’નાં કાર્યોનું સૌથી સંતોષજનક પાસું છે. તે પૈકીની ઘણી મહિલાઓ પંચાયતો, વિલેજ હેલ્થ સેનિટેશન એન્ડ ન્યુટ્રિશન કમિટિ (વીએચએસએનસી), મહિલા આરોગ્ય સમિતિઓ (એમએએસ) અને સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટિ (એસએમસી)માં ચૂંટાઈ છે.

એક દાયકા કરતાં પણ વધુ સમયથી ‘સેવા’ની એક્ઝિક્યુટિવ કમિટિ ભારતમાં અસંગઠિત કામદારોની ચળવળની આગેવાની લઈ રહી છે. આ કમિટિ ચૂંટાયેલી કાર્યકર મહિલાઓની બનેલી છે. ‘સેવા’નાં જનરલ સેક્રેટરી, જ્યોતિ મેકવાન - જે તમાકુ કામદાર અને ખેડા જિલ્લામાં પ્રથમ વાર મહિલાઓને સંગઠિત કરનાર અને આગળ

જતાં સત્યાગ્રહની આગેવાની કરનાર ઇન્દિરાબેનનાં પુત્રી છે. તે જ રીતે, મહિલા કાર્યકરોના બોર્ડના ચૂંટાયેલાં સભ્યો 'સેવા' દ્વારા રચવામાં આવેલી 100થી વધુ સહકારી મંડળીઓની આગેવાની લઈ રહ્યાં છે. આ સહકારી મંડળીઓનો ઉપયોગ અને તેનું વ્યવસ્થાપન મહિલાઓ દ્વારા જ કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, સામૂહિક ઉદ્યોગોની માલિક પણ તેઓ જ હોય છે.

ત્રીજું, અમે હંમેશા અન્યાય વિરૂદ્ધ અવાજ ઊઠાવવા ઉપરાંત આરોગ્ય, શિશુ સંભાળ, શિક્ષણ, પાણી, સ્વચ્છતા અને નાણાંકીય સેવાઓ જેવાં ક્ષેત્રોમાં નક્કર કામગીરી હાથ ધરવા માટે મહિલાઓને સંગઠિત કરી છે. ગાંધીજી હંમેશા તેમના કાર્યકરો અને આશ્રમના રહેવાસીઓને આવી નક્કર કામગીરી કરવા માટે પ્રેરતા હતા. સંગઠિત કરવાના અમારા રોજિંદા અનુભવો થકી અમને તેનું મહત્વ પણ સમજાયું. અમે મંડળો અને સહકારી મંડળીઓ થકી સંઘર્ષ અને વિકાસની અસરકારક વ્યૂહરચના અપનાવી. આ સંયુક્ત વ્યૂહરચના અસંગઠિત મહિલાઓની સહકારી મંડળીઓને સંગઠિત કરવામાં ઘણી જ અસરકારક બની રહી. એક તરફ વ્યાપક સંખ્યામાં મહિલાઓ અમારા મંડળમાં સંગઠિત થઈ છે, જેના કારણે તેમને સમૂહની શક્તિ, ખરીદશક્તિનો લાભ મળ્યો છે, તેમના પ્રશ્નોની રજૂઆત કરવા માટે તેઓ સક્ષમ થયાં છે. તો બીજી તરફ, તેઓ સામૂહિક ઉદ્યોગ - સહકારી મંડળીઓ ધરાવે છે - જેના થકી તેમને આજીવિકાના વૈકલ્પિક સ્ત્રોતો મળી રહે છે. વધુમાં, સહકારી મંડળીઓમાં મહિલાઓ જ તેમના ઉદ્યોગની વપરાશકર્તાઓ, માલિકો અને વ્યવસ્થાપકો હોય છે. રોજગારી મેળવવા માટે તેમણે અન્ય લોકો પર નિર્ભર રહેવું પડતું નથી. સહકારી મંડળીઓ સ્થાનિક સ્તરે રોજગારીની તકો ઊભી કરતી હોવાની સાથે-સાથે તે લોકશાહીની, નેતૃત્વની, સામૂહિક ધોરણે તટસ્થ તથા સૈદ્ધાન્તિક રીતે વ્યવસાયનું વ્યવસ્થાપન કરવા માટેના નવા અને સર્જનાત્મક માર્ગોની પ્રયોગશાળા છે.

ચોથું, મહિલા કામદારોને સંગઠિત કરવાનો, સામાજિક સુરક્ષા અને આર્થિક સેવાઓ સાથે તેમના માટે વૈકલ્પિક રોજગારી ઊભી કરવાનો અમારો સાકલ્યવાદી અભિગમ પણ સ્વ-સહાય અને સ્વ-રોજગારી માટેની નક્કર અને સાકલ્યવાદી કામગીરીની ગાંધીવાદી પરંપરાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. વર્ષોના અનુભવના આધારે અમે જાણ્યું છે કે સ્વ-નિર્ભરતા માટે 'ચાર આધાર'ની જરૂર પડે છે:

1. મહિલાઓના નામે અસ્કયામતોનું નિર્માણ તથા મૂડીકરણ
2. સામાજિક સુરક્ષા જેમાં આરોગ્યની કાળજી શિશુ સંભાળ, વીમા કવચ, પેન્શન, પાણી અને સ્વચ્છતાની સુવિધા ધરાવતું રહેઠાણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
3. નેતૃત્વ માટે ક્ષમતા વર્ધન અને સભ્યપદ આધારિત સંગઠનોના વ્યવસ્થાપનનું નેતૃત્વ
4. નીતિ ઘડવાના સ્તરે રજૂઆતને અવકાશ

આ તમામ આધારો તૈયાર કરવા જોઈએ અને તે સ્થાનિક સ્તરે સંચાલિત થવા જોઈએ. તેની સેવાઓ વિકેન્દ્રીકૃત સ્વરૂપે પૂરી પાડવામાં આવતી હોવી જોઈએ. વાસ્તવમાં તમામ સેવાઓ અને કામગીરીઓ સહકારી મંડળીઓ અને સ્વ-સહાય જૂથો (એસએચજી) અને તેમનાં સંગઠનો મારફત જિલ્લા કક્ષાએ હાથ ધરવામાં આવે છે.

અંતમાં, તમામ કામગીરી સ્થાનિક લોકો - અમારા કિસ્સામાં મહિલાઓના નિયંત્રણમાં હોવાની સાથે-સાથે આ કામગીરીને લગતી નાણાંકીય બાબતોનું નિયંત્રણ અને યોગદાન પણ મહિલાઓ દ્વારા જ કરવામાં આવે છે. ચંપારણમાં ગળીના ખેડૂતોના સંઘર્ષ માટે બહારથી ભંડોળ ન લાવવામાં આવે તેની ગાંધીજીએ ખાસ કાળજી રાખી હતી. તે જ રીતે, તેમણે શરૂ કરેલી ઘણી ચળવળો અને સંઘર્ષોમાં લોકો સ્વયં જ ચળવળ શરૂ કરે, અને તે માટે તેઓ રોકડ અને સેવા સ્વરૂપે તેમનું યથાશક્તિ યોગદાન આપે તેવો તેમનો આગ્રહ હતો. આ બોધપાઠ સેવાના કાર્યકરોના માનસપટ પર અંકિત થઈ ચૂક્યો છે. 'સેવા બેન્ક', 'સેવા ઇન્શ્યોરન્સ' અથવા તો 'વીમો સેવા' સહિતનાં અમારાં તમામ સભ્યપદ આધારિત સંગઠનો નાણાંકીય રીતે સ્થિર છે અને બોર્ડ કે એક્ઝિક્યુટિવ કમિટિમાં ચૂંટાયેલી મહિલાઓ તેનું સંચાલન કરે છે. શિશુ સંભાળ સહકારી મંડળી અથવા તો ખેડૂત સહકારી મંડળી જેવાં સેવા ચળવળનાં અન્ય સંગઠનો સ્થિર થવા ભણી આગેકૂચ કરી રહ્યાં છે. જો કે, તેમના માર્ગ આડે ઘણા પડકારો અને સંઘર્ષો રહેલા છે. વિકેન્દ્રીકૃત નિયંત્રણ, સ્વાયત્ત પરંતુ જવાબદેય કામગીરી અને સામૂહિક આગેવાની, ખાસ કરીને કામ કરતી મહિલાઓની આગેવાનીના સિદ્ધાન્તો આ તમામ સંગઠનોના કેન્દ્રસ્થાને રહેલા છે.

'સેવા'નાં મૂલ્યો અને સિદ્ધાન્તો અમારી આઝાદીની દાયકાઓ જૂની ચળવળ દરમિયાન સંગઠિતતા પર પ્રસ્થાપિત થયાં છે. જ્યાં ગળીના ખેડૂતોએ સૌપ્રથમ વાર અન્યાય અને શોષણ વિરૂદ્ધ અવાજ ઊઠાવ્યો હતો તે બિહાર સહિત દેશભરની મહિલાઓને સંગઠિત કરીને ગાંધીજીનાં મૂલ્યોને જીવંત રાખવાનો અમારો પ્રયાસ છે. આ મૂલ્યો અને સિદ્ધાન્તો ગાંધીજીના સ્વરાજના વિચારને પણ આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વાસ્તવમાં સેવા ચળવળ બીજી આઝાદી - ગરીબી અને ભૂખથી આઝાદી મેળવવા અને સ્થાનિક મહિલાઓ અને પરિવારોને સ્વરાજ માટે સંગઠિત કરવા માટે કટિબદ્ધ છે. ચંપારણ સત્યાગ્રહની યાદો તાજી કરી રહ્યાં છીએ, ત્યારે અમે ગળીના ખેડૂતો અને તેમને અન્યાય અને ગરીબીના વિષયકમાંથી બહાર નીકાળવા માટે નેતૃત્વ કરનારા ગાંધીજી તથા અન્યો પરથી પ્રેરણા લેવાની સાથે-સાથે આ સમગ્ર ઘટનાક્રમને સ્થાનિક લોકોને સાતત્યપૂર્ણ, પારદર્શી અને વિકેન્દ્રીકૃત રીતે સંગઠિત કરવાની પરંપરા અને ઇતિહાસ પર પ્રતિબિંબિત થતી તક તરીકે મૂલવીએ છીએ. ■

વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોની મહત્વતા:

ચંપારણના ગળીના ખેડૂતોની સ્થિતિ અંગેના ગાંધીજીના અભ્યાસના અંશો

- બિનોય આચાર્ય ('ઉન્નતિ'ના સ્થાપક તથા ડિરેક્ટર)

(ચંપારણ શતાબ્દિ નિમિત્તે રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ 'ગાંધી અને ચંપારણ સત્યાગ્રહ: પ્રયાસ, વારસો અને સમકાલીન ભારત', 'ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એડવાન્સ સ્ટડી', શિમલા ખાતે પ્રસ્તુત, મે 29-31, 2017)

વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનું એકત્રીકરણ કરવું, તેનો ઉપયોગ કરવો, તે સુપરત કરવાં, એકિઝેવિટ કરવી, જુબાની આપવી અને ફરિયાદની નોંધણી કરાવવા જેવી કામગીરીઓનાં સમુદાયના સશક્તિકરણ, વર્ષોથી કે પેઢીઓથી તેમને જેનાથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હોય તેવા હક્કો તથા લાભો મેળવવા ક્ષેત્રે આ ચર્ચજનક પરિણામો જોવાં મળ્યાં છે. જ્ઞાનનું સર્જન કરવામાં વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોના પ્રભાવના સંદર્ભમાં વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો અંગે કાર્યપદ્ધતિના સ્તરે અભ્યાસો હાથ ધરાયા છે (સ્ટિવન એલ. રેનોલ્ડ્ઝ 'ટેસ્ટિમની, નોલેજ એન્ડ એપિસ્ટેમિક ગોલ્ડ', ફિલોસોફિકલ સ્ટડીઝ, રોબર્ટ ઓડી 'ટેસ્ટિમની એન્ડ અ સોશ્યલ ફાઉન્ડેશન ઓફ નોલેજ'). જો કે, આનુભવિક સંશોધન મોટાભાગે 'સાક્ષીની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો', 'સંગ્રહિત વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો' અથવા 'આત્મચરિત્રાત્મક વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો' પર હાથ ધરાયેલા છે. હક્કો અને મળવાપાત્ર લાભો ન મેળવી શકનારા પીડિતોનાં પ્રમાણભૂત વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોના એકત્રીકરણની પદ્ધતિઓ તથા સમસ્યાને સમજીને આ અંગેની ફરિયાદનું નિવારણ કરવાની અપીલના સંદર્ભમાં તેની સુસંગતતાને લગતી પદ્ધતિઓ ખાસ ધ્યાન આકર્ષતી નથી. ગરીબ, વંચિત અને શોષિત વર્ગની તરફેણમાં કાનૂની હક્કો મેળવવા માટે વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનો ઉપયોગ થાય છે. દલિતોના હક્કોનું ઉલ્લંઘન, માહિતીના પ્રચાર-પ્રસાર માટે મજદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠનની કામગીરી, નિર્ભયા કેસ બાદ, જાતિ (લિંગ) આધારિત હિંસાનો અભ્યાસ કરવા માટે નિમાયેલી જસ્ટિસ વર્મા સમિતિ, ગુજરાતના તોફાનોના પીડિતોની વળતર માટેની માગણી અને 'જન વિકાસ - સેન્ટર ફોર સોશ્યલ જસ્ટિસ' દ્વારા કરવામાં આવેલી કાનૂની કાર્યવાહી તથા ગુજરાતમાં એમજીનરેગાની રાજ્ય સ્તરીય સામાજિક ઓડિટ વગેરેનો લેખકે ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે.

અહીં ખાસ કરીને ચંપારણના ઐતિહાસિક સત્યાગ્રહમાંથી બોધપાઠ મેળવીને વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનો પ્રભાવ અને અને વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો એકત્રિત કરવાની પદ્ધતિ સમજવાનો પ્રયત્ન થયો છે. તે સમયે ગાંધીજી 48 વર્ષની વયે નવા-સવા જ ભારત આવ્યા હતા. તેમણે પ્રત્યક્ષ સાક્ષી અને વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનો ઉપયોગ કરીને

ચંપારણના ગળીના ખેડૂતોની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. તેના કારણે ખેડૂતોના થતા શોષણ તથા તે અંગેની ખેડૂતોની ફરિયાદોની વિગતો બહાર આવી. (શાહિદ અમીન, 'લિસન ટુ ધ ચંપારન્ઝ પિપલ', ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ, એપ્રિલ 16, 2017) અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે - દમન અને ભયના વાતાવરણની વચ્ચે પણ 4000 ખેડૂતો નિડરતાથી વ્યાના પ્રત્યક્ષ બયાનો આપવા માટે આગળ આવ્યા. સાબરમતી આશ્રમ ખાતે પ્રાપ્ય બયાનો અને આશરે 400 બયાનોની નકલો સૂચવે છે કે માલિકીની જમીનના કદની દ્રષ્ટિએ તથા દલિત અને મુસ્લિમ સહિતના તમામ ખેડૂતોને આ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા. એક બયાન એવું હતું કે જેમાં ગામના એક ખેડૂતે જણાવ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી અન્ય ખેડૂતો વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો આપવા માટે આગળ નહીં આવે, ત્યાં સુધી તે બયાન આપી શકશે નહીં. ખેડૂતોની વિશાળ શ્રેણી પાસેથી વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો લેવાની અને તેનું એકત્રીકરણ કરવાની પદ્ધતિમાં કંઈક વિશિષ્ટ જરૂર હતું.

તાજેતરનાં વર્ષોમાં કાયદા માટેની માગ ઊભી કરવાના, કાયદો ઘડવાના અને પ્રત્યક્ષ બયાનોના એકત્રીકરણના ઘણા સફળ ઉપયોગો નોંધાયા છે. 'એમકેએસએસે' ઘણી જાહેર સુનાવણીઓ (જન સુનવાઈ) હાથ ધરી, મળવાપાત્ર લાભો કે હક્કોથી વંચિત રહેલા, તદ્દન ઓછાં વેતન ભથ્થાં મેળવતા અથવા તો નબળી ગુણવત્તાની ગ્રામીણ માળખાકીય સુવિધા ધરાવતા ગરીબ લોકોની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો લીધાં ત્યાર બાદ 'રાઇટ ટુ ઇન્ફર્મેશન એક્ટ (આરટીઆઈ)' રજૂ થયો. 'એમકેએસએસે' મોજૂદ ન હોય તેવાં જાહેર કાર્યો (રેકોર્ડ અનુસાર નાણાં ચૂકવાઈ ગયાં હોય, પણ વાસ્તવિક કામગીરી હજી થઈ ન હોય તેવાં કાર્યો) માટેની બનાવટી ચૂકણીઓ, સ્થાપિત હિતો ધરાવતી અયોગ્ય વ્યક્તિઓને હાઉસિંગ વગેરે જેવી કલ્યાણકારી યોજનાઓની ફાળવણી વગેરે અંગેની જુબાનીઓ શ્રમિકો પાસેથી એકત્રિત કરી હતી. અને માધ્યમો, સરકારી અધિકારીઓ, નાગરિક સમાજના આગેવાનો અને જનતાનું આ વિગતો તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું. તેમણે લોક ગીતો, કઠપૂતળીના શો, શેરી નાટકો અને સૂત્રોનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. 'મૈને નહીં માંગા' (હું દુન્યવી સુવિધાઓ નથી માંગતો, હું પૂરું વેતન, વેતનની રસીદ, શિક્ષકોની હાજરી અને

હોસ્પિટલમાં દવાઓ માંગું છું) - એ ગ્રામ્ય સ્તરે માહિતીના પ્રસાર માટે 'એમકેએસએસ'નું સૌથી લોકપ્રિય ગીત છે. પ્રત્યાયનની આ પદ્ધતિઓ માહિતી મેળવવાના અધિકાર અંગેની સામાન્ય વ્યક્તિઓની કલ્પના પ્રતિબિંબિત કરે છે. યુવાન સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, વિધવા મહિલાઓ વ્યથાની પ્રત્યક્ષ બયાનો આપવા માટે મોટી સંખ્યામાં આગળ આવ્યાં હતાં. હાલમાં, એમકેએસએસ સાથે આ પ્રક્રિયા શરૂ કરનાર શંકર સિંઘ માહિતી જાહેર કરવા ક્ષેત્રે કાર્યરત કાર્યકર્તાઓના વર્તુળમાં પ્રતિષ્ઠિત નામ ધરાવે છે. આ પ્રક્રિયાના વિરોધરૂપે સ્વયંસેવકો અને બયાનો આપનાર વ્યક્તિઓને ધમકીઓ આપવામાં આવી અને તેમના પર શારીરિક હુમલો કરવામાં આવ્યો. આમ, ગામમાં પેન્શનની બાંધધરીયુક્ત ચૂકવણી, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા - પીડીએસ રાશન પ્રાપ્ય બનાવવું અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર - પીએચસીમાં દવાઓ પ્રાપ્ય બનાવવાથી શરૂ થયેલી આ પ્રક્રિયા આખરે, 'રાઇટ ટુ ઇન્ફર્મેશન એક્ટ, 2005' અમલમાં લાવવા માટે નિર્ણાયક બની.

બીજું ઉદાહરણ જસ્ટિસ વર્મા સમિતિનું યાદ આવે છે. જે જાતિ (લિંગ) આધારિત હિંસાનો અભ્યાસ કરવા માટે અને કાયદા માટેની ભલામણ કરવા માટે રચવામાં આવી હતી. સામાન્ય જનતા સાથે હાથ ધરવામાં આવેલી અસંખ્ય કાર્ય શિબિરો અને જાતીય હિંસાના પીડિતાની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો આ પ્રશ્ન અંગે સૂક્ષ્મ સમજ પૂરી પાડે છે. વયોવૃદ્ધ લોકો પણ તેઓ જ્યારે બાળકો હતાં, તે સમયે તેમણે વેઠેલી જાતીય હિંસા અંગે તેમનાં નિવેદનો આપ્યાં હતાં. સમલૈંગિક અને ટ્રાન્સજેન્ડર સમુદાયના પ્રશ્નો સાંભળવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનું કાળજીપૂર્વક દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. સલાહ-મસલતને આધારે તેમના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટેની ભલામણો તૈયાર કરવામાં આવી હતી. યુવાન વકીલોની તાલીમબદ્ધ ટીમે સમર્પણ અને કાળજી સાથે દસ્તાવેજીકરણ હાથ ધર્યું હતું. જાતિ (લિંગ) આધારિત હિંસાને એક નવું પરિમાણ મળ્યું હતું અને આખરે કિમિનલ પ્રોસિજર કોડ (સીઆરપીસી)માં ફેરફાર કરીને તેમાં એસિડ હુમલા, પાછળ પડવું અને બળાત્કારથી લઈને જાતીય હુમલા સહિતના ગુનાઓને આવરી લેવામાં આવ્યાં. સામાન્ય લોકોને વિશ્વાસ હતો કે તે આ સમિતિ જાતિ (લિંગ) આધારિત હિંસા અંગેની ન્યાય પ્રક્રિયા અને જાતીય હિંસાનાં વિવિધ સ્વરૂપોની ઓળખ કરવામાં સીમાચિહ્નરૂપ ફેરફારો કરશે, અને આથી જ તેમણે આ પ્રક્રિયામાં ભાગ લીધો.

'એમજનરેગા'નું સામાજિક ઓડિટ સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી કામગીરી હોવા છતાં, જે રીતે ગામડાંઓમાં આ પ્રક્રિયા હાથ ધરાય છે, તેના પગલે તે સામાન્ય વેતન મેળવતાં કામદારોને ગેરરીતિઓ સામે અવાજ ઊઠાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. પીડિતોની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોને પગલે કેસ કાયદાકીય રીતે મજબૂત બને

છે અને સત્તાતંત્રની નજરમાં કેસની પ્રમાણભૂતતા વધુ મજબૂત બને છે. વાસ્તવિકતા સમજવામાં અને ફરિયાદ નિવારણ માટેની રજૂઆત કરવાની સાથે જ કાનૂની માળખાંની ઘોષણા કરવામાં બયાનોનીની સંભવિત તાકાતને અવગણી શકાય નહીં. ઉદાહરણરૂપે, એક દિવસ એક મહિલાએ ટેલિફોન હેલ્પલાઇનમાં ફોન કરીને જણાવ્યું કે, એમજનરેગા માટેના એક મશીનનો ગામમાં ગેરકાયદે ઉપયોગ થઈ રહ્યો હતો. આ જાણીને ગુજરાત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ વિભાગના સચિવે જિલ્લા સત્તાધીશોને આ મામલે તપાસ હાથ ધરવા માટે જણાવ્યું. અધિકારીઓ ફરિયાદ કરનાર મહિલાના ઘરે ગયા અને તેમણે જે-તે સ્થળની મુલાકાત લેવાના બદલે તે મહિલાને તમામ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછ્યા. અધિકારીઓએ નોંધ્યું કે, મહિલા પાસે ખાસ કોઈ માહિતી ન હતી. ત્યારે સચિવે અધિકારીઓને પૂછ્યું કે તેમણે ફરિયાદ વિશે જાણકારી મેળવવાની હતી કે ફરિયાદીની તપાસ કરવાની હતી? આ સંદેશો યોગ્ય રીતે પહોંચ્યો હતો. આ સંદેશો સામાજિક ઓડિટ હાથ ધરવા માટે અને બયાનોનું એકત્રીકરણ કરવા માટેનો માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત બન્યો.

ગુજરાતનાં તોફાનોના થોડા જ સમય બાદ સ્થાનિક માનવ અધિકાર સંગઠન, 'જન વિકાસ' અને 'સેન્ટર ફોર સોશયલ જસ્ટિસ'ને આગળથી જાણ થઈ ગઈ હતી કે અસરગ્રસ્ત અને આંતરિક રીતે વિસ્થાપિત લોકો (ઇન્ટર્નલી ડિસ્પ્લેસ્ડ પીપલ (આઇડીપી))ને બાકી વળતર મેળવવામાં મુશ્કેલી થશે અને અમુક વ્યક્તિઓને તેમનો કેસ દાખલ કરવામાં પણ મુશ્કેલી પડશે. સંગઠન 'એનએચઆરસી'નું પીઠબળ ધરાવે છે, જે બયાનો એકત્રિત કરવાના કાર્યમાં કાયદેસરતા પૂરી પાડે છે. આ બયાનો સાક્ષી સાથે સ્ટેમ્પ પેપરમાં એફિડેવિટના સ્વરૂપમાં લેવામાં આવે છે. તેમણે વિવિધ જિલ્લાઓ પાસેથી 10,000 કરતાં વધુ વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો એકત્રિત કર્યા હતા. તેમનો મુદ્દો હતો કે થયેલા નુકસાનનું માપન કરવા માટે જુબાનીઓની સંખ્યા અને ગુણવત્તા મહત્વનાં બની રહે છે. શરૂઆતમાં, સૈયદા હામિદ (ભૂતપૂર્વ મેમ્બર, પ્લાનિંગ કમિશન ઓફ ઈન્ડિયા) અને હાઇ કોર્ટના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશો જેવી અગ્રણી વ્યક્તિઓએ જુબાનીઓ એકત્રિત કરી હતી. તેના કારણે આ પ્રક્રિયાની વિશ્વસનીયતા પ્રસ્થાપિત થઈ. પરિણામે, તાલીમબદ્ધ વકીલો અને કાયદા ક્ષેત્રના (પેરા લિગલ) વ્યાવસાયિકોએ ઝૂંબેશ સ્વરૂપે દસ્તાવેજીકરણ હાથ ધર્યું. પ્રમાણભૂતતા પ્રસ્થાપિત કરવા માટે વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનું એકત્રીકરણ કરવા દરમિયાન સ્વયંસેવકોએ તેમના ફોનના કેમેરામાં નુકસાનીની વિગતો મેળવી લીધી અને તે વિગતો રજૂ કરી. ઘણા લોકોએ ટપાલ દ્વારા પણ તેમના બયાનો મોકલ્યા. સ્હેજ અમથી ખોટી માહિતી ધરાવતા બયાનો પણ નોંધવામાં આવતા નહોતા. આ બાબત સ્થાનિક આગેવાનો મારફત સમુદાયને સ્પષ્ટ જણાવી દેવામાં આવી હતી. જે પણ કેસ બળાત્કાર, જોખમી ઈજા અથવા હત્યા જેવા માનવ અધિકારોનો

ભંગ કરતા ગંભીર સ્વરૂપના હોય, તો તેવા કેસ ઝીણવટભર્યા તથ્યોની જાણકારી માગી લેતા હોવાથી તે ઉપરી અધિકારીઓને સુપરત કરવામાં આવતા હતા.

એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોની વ્યાપક સંખ્યાને કારણે ખોટ અને નુકસાનની માત્રાની જાણકારી મેળવી શકાઈ હતી અને તટસ્થ વળતર માટે સરકાર પર દબાણ ઊભું કરી શકાયું હતું. ઘણા ગંભીર કેસ માટે એફઆઇઆર દાખલ કરવામાં આવી હતી. સુપ્રીમ કોર્ટે આ એફિડેવિટ્સ ધ્યાન પર લીધી છે. ઠરાવના ડ્રાફ્ટિંગ કમિટિના એક સભ્ય અને એફિડેવિટ્સના એકત્રીકરણ ક્ષેત્રે ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવનાર ગગન સેઠી (જનવિકાસના સ્થાપક) ના જણાવ્યા પ્રમાણે, આ જુબાનીઓએ સામુદાયિક સંઘર્ષનાં વિવિધ પરિમાણો આપ્યાં હતાં, જે કમ્યુનલ વાયોલન્સ બિલ ઘડવામાં મદદરૂપ બન્યાં હતાં. એ વાત અલગ છે કે આ બિલ પાર્લામેન્ટરી સ્ટેન્ડિંગ કમિટિમાં પસાર થયું નહોતું.

એક સૈકા અગાઉ, ગાંધીજી અને તેમના સ્વયંસેવકોની ટીમે ગળીના ખેડૂતોમાં આશા જન્માવવા માટે વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોના ઉપયોગ દ્વારા આંદોલન છેડ્યું હતું. ખેડૂતો તેમની ભૌતિક, સામાજિક, આર્થિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક સ્થિતિઓ અડચણ વિના જણાવવા માટે સક્ષમ બન્યા હતા. સાથે જ, તે સ્થાનિક સ્તરે પહેલ કરનાર પર ભાર મૂકે છે - ચંપારણના કિસ્સામાં આ પહેલ રાજકુમાર શુક્લાએ કરી હતી. અને વ્રજકિશોર પ્રસાદ, રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, આચાર્ય કૃપલાણી, મહાદેવ દેસાઈ, બી. ધરણીધર, બી. રામનવમી જેવી હસ્તીઓએ તેમના આ પગલાંનું સમર્થન કર્યું હતું તથા ભોજપુરી ભાષા બોલતા ખેડૂતોનાં નિવેદનોનો કાળજીપૂર્વક અનુવાદ કર્યો હતો તથા તેનું દસ્તાવેજીકરણ કર્યું હતું. આ પાછળનો મુખ્ય હેતુ સ્થાનિક પરિસ્થિતિ વિશે માહિતી મેળવવાનો હતો. આ રીતે ગણોત્તિયાઓની પરિસ્થિતિનો સ્વતંત્રપણે તાગ મેળવવામાં આવ્યો હતો. આ તપાસનું પરિણામ એટલું શક્તિશાળી હતું કે બિહાર અને ઓરિસ્સાના લે. ગવર્નર ઇ. એ. ગેઈટ તથા મુખ્ય સચિવ એચ. મેકફિર્સનને ગાંધીજી સાથે બેઠક યોજવાની ફરજ પડી.

ડો. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે તેમના પુસ્તક ‘સત્યાગ્રહ ઇન ચંપારણ’માં નદિયા અને બેસ્સોરના ગળીના ખેતરમાં કામ કરતા ગણોત્તિયાઓના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવા માટે 1860માં કલકત્તામાં નીમવામાં આવેલા કમીશનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે, સમૃદ્ધ ભદ્રલોક અને હરિષ ચંદ્ર મુખર્જી જેવી વ્યક્તિઓએ ગળીના ખેડૂતો અને ગણોત્તિયાઓ કમીશન સમક્ષ વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો આપવા આવી શકે તે માટેની વ્યવસ્થા કરી. બંગાળનો બુદ્ધિજીવી વર્ગ પણ ખેડૂતોના સમર્થનમાં હતો. દીનબંધુ મિત્રા દ્વારા રચિત બંગાળી નાટક ‘નીલ દર્પણ’માં

ગણોત્તિયાઓની સ્થિતિ તથા તેમના શોષણની વાત દર્શાવાઈ હતી. સરકારે આ નાટક પર પ્રતિબંધ મૂક્યો, મિત્રાને કેદ કર્યા અને તેમને રૂ. 2000નો દંડ ફટકાર્યો. મીશનરીઓએ ટાંક્યું હતું કે, ‘ગળી ભરેલી એકેએક પેટી માનવ રક્તથી રંજિત થઈને ઇંગ્લેન્ડ પહોંચે છે’. આ નિવેદનને પગલે સરકારી વર્તુળોમાં ઘૂણા વ્યાપી ગઈ. એ નોંધવું પણ જરૂરી છે કે, ઘણા બ્રિટિશ અધિકારીઓ પણ ગણોત્તિયાઓ પ્રત્યે ક્રૂણું વલણ ધરાવતા હતા. જેમાં, મિ. વિલિયમ હર્શલ - જેમને આગળ જતાં ‘સર’ના ખિતાબથી નવાજવામાં આવ્યા તથા મિ. એશ્લે એડન - જે આગળ જતાં બંગાળના લે. ગવર્નર નિયુક્ત થયા - તેમનો સમાવેશ થાય છે. આખરે, બંગાળના તત્કાલિન લે. ગવર્નર સર જહોન પિટર ગ્રાન્ટે પંચની લગભગ તમામ ભલામણો સ્વીકારી.

1860ના બંગાળ પંચના નિરૂપણ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેડૂતો અને ગણોત્તિયાઓની આ ચળવળને બૌદ્ધિકો અને અધિકારીઓનું વ્યાપક સમર્થન સાંપડ્યું હતું. જો કે, 1917 સુધી પણ સ્થિતિ થાળે પડી નહોતી. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે લખ્યું હતું કે, ‘બિહારમાં ગણોત્તિયાઓની ફરિયાદો સાંભળવા માટે કોઈ હરિષ ચંદ્ર મુખર્જી મોજૂદ નહોતા, કે કોઈ ગણોત્તિયાને પણ કલકત્તા પંચ વિશે કોઈ જાણકારી નહોતી’. જો કે, જમીનદારોએ ગણોત્તિયાઓ સાથે કોઈ સંઘર્ષ ન હોવાનું રટણ ચાલુ રાખ્યું. બિહાર લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ ખાતે ‘ચંપારણ એગ્રેરિયન બિલ’ અંગેના વક્તવ્યમાં મિ. મોઉડે ગણોત્તિયાઓએ વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓનો સવિસ્તાર ચિતાર આપ્યો. જોકે, જમીનદારોએ તેમનું દબાણ ચાલુ રાખ્યું. શરૂઆતના કેટલાક કેસોનો ચુકાદો ગણોત્તિયાઓની વિરૂદ્ધમાં આવ્યો. 1912 સુધીમાં ગણોત્તિયાઓએ ગળીની ખેતી માટે જમીનનો ઉપયોગ કરવાની તીનકથિયા પદ્ધતિ અંગે સરકાર સમક્ષ પિટિશન કરવા માટેની માહિતી મેળવી. આ પદ્ધતિ બિનનફાકારક અને શોષણ કરનારી હતી. એક અંદાજ પ્રમાણે, પરંપરાના નામે આશરે 40 પ્રકારના ગેરકાયદેસર વેરા વસૂલવામાં આવતા હતા અને શોષણયુક્ત પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી હતી. 6 જુલાઈ, 1913ના રોજ સ્થાનિક અખબાર ‘ધ બિહારી’માં સચોટ લેખ છાપવામાં આવ્યો. તેમ છતાં, જ્યારે લોર્ડ હાર્ડિંગ પટના હાઈ કોર્ટનું ખાતમૂહૂર્ત કરવા આવ્યા ત્યારે તેમણે જમીનદારોને છાવરતાં જણાવ્યું કે ઉત્તર બિહારના જિલ્લાઓમાં જમીનદારો અને તેમની રૈયતનાં સંબંધો સુમેળભર્યા તેમજ સંતોષકારક છે.

ગાંધીજી ચંપારણ આવ્યા તે અગાઉ ત્યાં ગણોત્તિયાઓ માટે સ્થિતિ ઘણી જ પ્રતિકૂળ હતી. ત્યારે બાબુ બ્રિજકિશોર પ્રસાદે લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ સમક્ષ સુયોગ્ય અધિકારીઓ અને બિન-અધિકારીઓની સમિતિ રચવાની અને સમજૂતી અધિકારીનો અહેવાલ જાહેર કરવાની માગણી કરી. સરકારે આ માગણી ફગાવી દીધી. ચંપારણની સ્થિતિથી

અજાણ હોય તેવા કેટલાક બિન-અધિકારી સભ્યોએ પ્રસાદને આ ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા માટે જણાવ્યું. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે તેઓ જમીનદારોના સંગઠનના પ્રતિનિધિઓ તથા સરકાર સાથે મંત્રણા કરશે. ગાંધીજી એ પણ જાણતા હતા કે તેમને ચંપારણ છોડી દેવાનું વોરન્ટ પાઠવવામાં આવશે. એ સમજવું જરૂરી છે કે આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં સજ્જડ વ્યૂહરચના અને આયોજન સામેલ હતાં. 17મી એપ્રિલ, 1917 (અદાલતના ઐતિહાસિક દિવસ પહેલાં)ની આખી રાત કદાચ ગાંધીજીએ જાગીને વીતાવી હતી. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે નોંધ્યું છે કે, ખેડૂતોની ફરિયાદો દૂર કરવાના અને સાથે જ તેમને દબાવી રહેલા જમીનદારોને હાનિ ન પહોંચાડવાના મક્કમ નિર્ધાર સાથે ગાંધીજી જેલમાં જવા માટે તૈયાર હતા (પાના નં. 146-147). આ ઘટના કામગીરી પ્રત્યે ભરોસાપાત્રતા ઊભી કરવાનું ગાંધીજીનું કૌશલ્ય સૂચવે છે. વધુમાં રાજેન્દ્ર પ્રસાદે ઉમેર્યું હતું કે ચંપારણમાં ગાંધીજીના આગમન સાથે જ ખેડૂતોમાં સ્વાતંત્ર્ય અને નિડરપણાની ભાવના સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાતી હતી. અલબત્ત, આ નિડરતા કામચલાઉ હતી કે પરિવર્તનનો પવન ફૂંકનારી હતી તે જણાવવું મુશ્કેલ છે. પ્રોફેસર મૃદુલા મુખરજીએ ‘હિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ’ (એપ્રિલ, 17, 2017)ને આપેલી મુલાકાતમાં જણાવ્યું હતું કે, ગાંધીજી કરિશ્માતી નેતા હતા તેથી જ તેઓ કરોડો લોકોને એકત્રિત કરી શકતા હતા. પણ સત્ય એ છે કે ભારતના અંતરિયાળ ગ્રામીણ પ્રદેશો ખૂંદી વળવાની સઘન કામગીરી કરી હતી, જેના કારણે તેઓ છેવાડાના માનવીની સમસ્યાઓ સમજતા હતા. રોજબરોજના જીવનમાં તેઓ જેટલાં લોકોને મળતા હતા, તે સંખ્યા પર નજર કરશો, એટલે હકીકત સમજાઈ...

ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓએ ગળીના ખેડૂતોની તથા અનુગામી ચળવળો સમયે લીધેલા વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોમાંથી કાર્ય પદ્ધતિ અંગેનો બોધપાઠ મેળવવા જરૂરી છે. સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં સામાજિક જ્ઞાનના સંશોધન અને હિમાયત માટે આ આધારભૂત યોગદાન બની રહેશે.

કાર્યપદ્ધતિને લગતા કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

1. જેમના નાગરિક હક્કોનો ભંગ થયો હોય તેવા, શોષણ અને અમાનવીય વ્યવહારનો ભોગ બનેલા લોકોની વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો લેવા એ તે લોકોની જટિલ વાસ્તવિકતાને સમજવા માટેની આદર્શ પદ્ધતિ હોવાની સાથે સાથે પીડિતોને સમજ કેળવવા માટે, વિશ્લેષણ કરવા માટે અને સંગઠિત થવા માટે વાચા આપતી અનિવાર્ય પ્રક્રિયા છે. તે કોઈ પણ પ્રકારના અર્થઘટન વિના અસરગ્રસ્તોના દ્રષ્ટિકોણથી વાસ્તવિકતા સમજવાની પ્રક્રિયા છે. તેને ‘પાઉલો ફ્રેઈરિઅન કોન્શન્ટાઇઝેશન’ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

2. જો સંશોધનકર્તા અને સહભાગીઓ/સમુદાયના અસરગ્રસ્તો વચ્ચે બયાનોના ઉપયોગ અંગે સ્પષ્ટતા પ્રવર્તતી હોય, તો પ્રશ્નના નિરાકરણમાં પ્રત્યક્ષ સામેલગીરીની પ્રેરણા મળી રહે છે. સાથે જ તેનાથી અસરગ્રસ્તોમાં એવી ભાવના જન્મે છે કે આ સમસ્યા ઘણા લોકો અનુભવી રહ્યા છે. સમસ્યા અંગેના તથ્યોની શોધથી લઈને તેના અંતિમ નિરાકરણ સુધીની સંપૂર્ણ સામેલગીરી હોવી જરૂરી છે.
3. વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો એકત્રિત કરવા એ ઘણી જ મહેનત માંગી લેતું ક્ષેત્રીય શ્રમકાર્ય છે. તે સમસ્યાના નિરાકરણ માટે સીધી સામેલગીરીને વેગ આપે છે. ગાંધીજીની એવી અપેક્ષા હતી કે બયાનોનું એકત્રીકરણ કરવાની સાથે-સાથે સ્વયંસેવકોએ ગામની સાફ-સફાઈ પણ કરવી જોઈએ, માર્ગોનું સમારકામ કરવું જોઈએ અથવા તો સ્વચ્છતાની સેવાઓમાં સુધારો લાવવો જોઈએ. ગાંધીજીએ જણાવ્યા પ્રમાણે - સ્વયં સેવકો પરિપક્વ, ભરોસાપાત્ર, મહેનતુ પુરુષો હોવા જોઈએ અને તેમને હાથમાં પાવડો લેવામાં, ગામના માર્ગોનું સમારકામ કરવામાં, ગામને યોખ્ખું કરવામાં સંકોચ ન થવો જોઈએ. ઉપરાંત, જમીનદારો સાથે વાટાઘાટો કરીને રૈયતને યોગ્ય દિશામાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડતા હોવા જોઈએ. એ (પાના નં. 256)ગાંધીજી હંમેશા કહેતા કે ‘જેને જ્ઞાતિના બહિષ્કારની પરવા ન હોય, જેણે સત્યની પડખે રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો હોય અને ગરીબી અપનાવી હોય, ફક્ત તે વ્યક્તિ જ આવી સેવા કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે’ (પાના નં. 264).
4. ચંપારણ એગ્રેરિઅન એક્ટના સ્વરૂપમાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળે અનુક્રમે પરિસ્થિતિ બદલાશે અને વંચિતો સાથે અમાનવીય વ્યવહાર કરવાની પ્રવૃત્તિનો અંત આવશે તેવી આશા જન્મી હતી. ગાંધીજી કહેતા કે, ‘છેવાડાનાં લોકોની પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવીને જ આપણે સ્વરાજ મેળવી શકીશું.’
5. આ પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલા અને માહિતીના આ વિપુલ જથ્થાને સ્વીકારનાર, તપાસનાર અને તેનું નિરાકરણ લાવનાર પંચ, સત્તા તંત્ર કે કચેરીની તટસ્થતા પર વિશ્વાસ રાખવો જરૂરી છે. કચેરીનું નૈતિક સત્તા તંત્ર સત્યની પડખે રહેશે તેવો ગાંધીજીને પૂરો વિશ્વાસ હતો.
6. સત્તા તંત્ર સાથે મુક્ત વાટાઘાટો યોજીને જૂથ, ‘ગરીબ ખેડૂતોની ફરિયાદો દૂર કરવાના મક્કમ નિર્ધાર સાથે આ ખેડૂતોનું શોષણ કરનારા શોષણખોરોને હાનિ નહીં પહોંચાડવાનો’ જુસ્સો વ્યક્ત કરે છે. ગાંધીજી કદી પણ સત્તા તંત્ર પર બળજબરીપૂર્વકના દબાણનો પ્રયોગ કરતા ન હતા. ઊલટું, સત્તા તંત્રને સમજાવવા માટે તેઓ સત્યાગ્રહ કરતા હતા. સત્તા તંત્ર સાથેની વાટાઘાટમાં તેઓ અત્યંત વિનમ્રતા દર્શાવતા હતા.

7. લોકોને તેમની વાત, તેમની રજૂઆત અને ન્યાય મેળવવામાં તેમની એકતા - આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાંથી શક્તિ મળવી જોઈએ.
8. સહભાગીઓ નિડરપણે ચળવળમાં ભાગ લેવા માટે પ્રેરાય તે માટે તેમનું ક્ષમતા વર્ધન કરવું એ ચંપારણ સત્યાગ્રહનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ બોધપાઠ છે. ડો. રાજેન્દ્ર પ્રસાદે નોંધ્યું છે કે, ‘મહાત્મા ગાંધીના આગમનથી ચંપારણના ખેડૂતોમાં આઝાદી અને નિડરતાની ભાવના છલકાતી જોવા મળતી હતી’. 17મી એપ્રિલ, 1917ના રોજ ખેડૂતોએ સાવધાનીપૂર્વક વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો આપ્યા, કારણ કે અધિકારીઓ તેમના પર નજર રાખી રહ્યા હતા અને તેમનાં બયાનો નોંધી રહ્યા હતા. જો કે, થોડા સમય પછી ખેડૂતો ભય રાખ્યા વિના રજૂઆત કરતા થયા. (પાના નં.143)
9. વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો એકત્રિત કરવામાં માહિતગાર સંમતિ, છેતરપિંડીનો અભાવ અને ગુપ્તતાની જાળવણી અને મહત્વનાં પરિબળો બની રહે છે.
10. પીડિત વ્યક્તિની સહી ધરાવતા બયાનો ઉચ્ચ સ્તરની પ્રમાણભૂતતા ધરાવે છે. દસ્તાવેજીકરણ થયેલી આવી બયાનોની સંખ્યા અને ગુણવત્તા તે બયાનોને એફિડેવિટનો દરજ્જો આપે છે.

બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ભારતમાં બંધારણીય સુધારાઓ અંગે ચર્ચા કરવા માટે જ્યારે ડો. આંબેડકરને દલિતોના કાયદેસર પ્રતિનિધિત્વ અંગે પૂછવામાં આવ્યો, ત્યારે પણ વ્યથાની પ્રત્યક્ષ બયાનોમાં રહેલી શક્તિ જોવા મળી હતી. પરિષદ દરમિયાન (સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર, 1931) ગાંધીજી માનતા હતા કે કોંગ્રેસ ભારતનાં તમામ સામાજિક જૂથોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ડો. આંબેડકરે દલિતો સાથે રાખવામાં આવતા ભેદભાવનો પ્રશ્ન ઊઠાવવા માટે દલિતોની અવદશા અને વિનંતીઓ અંગેની દલિતોની જ વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો રજૂ કર્યાં. જેને પગલે, બંધારણીય એકમો (મુસ્લિમો માટે કમ્યુનલ એવોર્ડ્સની સાથે-સાથે) બંધારણમાં દલિતોના અલાયદા પ્રતિનિધિત્વની ડો. આંબેડકરની માગણી સ્વીકારવામાં આવી. જો કે, ગાંધીજીએ તેનો વિરોધ કર્યો અને તેમના અનિશ્ચિત કાળના ઉપવાસ દરમિયાન આંબેડકરે અનામત માટે સંમતિ દર્શાવી અને અલાયદા પ્રતિનિધિત્વની માગ પાછી ખેંચી લીધી (પૂના સંધિ, 1932).

તાજેતરનાં વર્ષોમાં આઈટી ઇનેબલ્ડ એપ્લિકેશન્સ થકી અભિપ્રાયોનું એકત્રીકરણ કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. સ્માર્ટ સિટી પ્રોજેક્ટ્સની

પસંદગી કરવામાં જાહેર સહભાગીતાને નોંધપાત્ર મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. જેમાં, મોટા ભાગનાં શહેરોએ ભાગ લેવા માટે આઈટીથી સજ્જ વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનું જોવા મળ્યું હતું. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારે ફરિયાદની નોંધણી કરવા માટે આઈટી પોર્ટલ્સ તૈયાર કર્યાં છે (પીજીપોર્ટલ એ ફરિયાદ નિવારણ માટેની વ્યાપક સ્તરની વ્યવસ્થા છે). આ વ્યવસ્થાઓ ઉપયોગી હોવાની સાથે સાથે અસરકારક પણ છે. જો કે, બયાનોના એકત્રીકરણ થકી જે એકતા અને સભાનતાનું વાતાવરણ સર્જાય છે, તે વાતાવરણ સર્જવામાં ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા નિષ્ફળ નીવડી છે. ઉપરાંત, પ્રોજેક્ટનું ઈચ્છિત પરિણામ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે અથવા તો સંશોધકનો દાવો સાચો છે તે સાબિત કરવા માટે બયાનોનો દુરુપયોગ પણ થાય છે. પ્રોજેક્ટના મૂલ્યાંકન અંગેની એક રજૂઆતમાં, બેઝલાઈનની સાથે તુલના કરીને પ્રોજેક્ટનાં પરિણામોનું આલેખન દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રોજેક્ટને સમગ્રતયા સફળ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. જો કે, જ્યારે ગામની મહિલાઓને આ પ્રોજેક્ટ અંગેના તેમના અનુભવો વિશે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે પ્રોજેક્ટના અહેવાલમાં દર્શાવેલા આલેખન મુજબ તેમની સ્થિતિમાં આટલો સુધારો કેવી રીતે આવ્યો તે તેઓ સ્વયં નથી જાણતાં. વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનું મહત્વ અને તેની ક્ષમતા ઘટાડવા માટે અન્ય ઘણી પ્રક્રિયાઓ પણ જવાબદાર હોઈ શકે છે.

હક્કો અને મળવાપાત્ર લાભોનું રક્ષણ કરવા માટે અને રૂપાંતરણયુક્ત બંધારણીય પરિવર્તન લાવવા માટે વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોના ઉપયોગ કરવાના અન્ય ઘણા માર્ગો હોઈ શકે છે. આવકનાં નિયંત્રણો વિના મત આપવાની બ્રિટનમાં થયેલી 19મી સદીની ‘ચાર્ટર્ડ્સ’ ચળવળ સહિતનાં ઇતિહાસનાં ઘણાં સામાજિક આંદોલનોમાં વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનો કાયદાકીય પરિવર્તન કે સુધારણા લાવવા માટે ઉપયોગ થયો છે. ‘ચાર્ટર્ડ્સ’ શબ્દ દસ લાખ કરતાં વધુ વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનો પર આધારિત ચાર્ટર પરથી પ્રયોજવામાં આવ્યો હતો. એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોનું એકત્રીકરણ કરવું એ સંશોધન કાર્યપદ્ધતિ છે. હજારો પ્રત્યક્ષ બયાનોના આધારે જેના પાયા નંખાયા તે ચંપારણ સત્યાગ્રહ કદાચ આપણને તેના શતાબ્દિ વર્ષમાં વ્યથાના પ્રત્યક્ષ બયાનોના એકત્રીકરણની પદ્ધતિઓને સંશોધનના મહત્વના મુદ્દા તરીકે સામેલ કરવાની પ્રેરણા અને દિશાસૂચન પૂરાં પાડે છે.

‘ટ્રિપલ તલાક’ અંગેનો ચુકાદો મુસ્લિમ મહિલાઓની વાસ્તવિક દુર્દશા દૂર કરવામાં નિષ્ફળ

ટ્રિપલ તલાક અંગે ‘ઇંદિરા જયસિંગ’ સાથેની મુલાકાતના અંશો બેતવા શર્મા, પોલિટિક્સ એડિટર દ્વારા તા. ૫.૮.૨૦૧૭ના રોજ HuffPost India વેબસાઇટ પર અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું ગુજરાતી અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રોત: <http://www.huffingtonpost.in>. ઈંદિરા જયસિંગ સુપ્રિમ કોર્ટના વરિષ્ઠ વકીલ અને ભૂતપૂર્વ એડિશનલ સોલિસિટર જનરલ છે અને તેઓ માનવ અધિકાર અંગે કામ કરે છે.

ટ્રિપલ તલાકને ગેરબંધારણીય ગણાવતો સુપ્રીમ કોર્ટનો ચુકાદો સ્વતંત્ર ભારતના સૌથી મહત્વપૂર્ણ કાનૂની ચુકાદાઓ પૈકીનો એક છે. પાંચ મુસ્લિમ મહિલાઓએ ઇસ્લામમાં ફક્ત ત્રણ વખત તલાક બોલી દેવાથી, અને કેટલીક વખત તો એસએમએસ, વ્હોટ્સએપ કે સ્કાઇપથી તલાક આપવાની પ્રથાને પડકારી હતી અને રૂઢિચુસ્ત મુસ્લિમ વિરૂદ્ધ તેમની જીત થઈ હતી. આ ચુકાદો ઐતિહાસિક હોવાની સાથે-સાથે મુસ્લિમ પર્સનલ લો બોર્ડનીસત્તાને મર્યાદિત કરવા બદલ પણ સીમાચિહ્નરૂપ છે. કારણ કે, આજ સુધી દેશની અદાલતો કે કાયદો ઘડનારાઓએ પણ તેના ભેદભાવને પડકારવાનું સાહસ ખેડ્યું ન હતું. તેથી, આ ચુકાદો અમુક અંશે નિરાશાજનક પણ છે.

ટ્રિપલ તલાકની પ્રથાને ગેરબંધારણીય ઠેરવવામાં આવી હોવા છતાં, સુનાવણી હાથ ધરનાર પાંચ ન્યાયાધીશોએ રૂઢિચુસ્ત ધાર્મિક પરંપરા વિરૂદ્ધ જઈને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અને જાતિગત સમાનતાને ઉત્તેજન આપવાનું ટાળ્યું હતું.

એક તરફ જસ્ટિસ રોહિન્ટન નરિમને એવો ફેસલો સંભળાવ્યો હતો કે ટ્રિપલ તલાક ભારતીય બંધારણની કલમ 14 હેઠળ સમાનતાના અધિકારનો ભંગ કરે છે. ન્યાયાધીશનું આ વલણ ઘણું જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેનો અર્થ એ કે હવે આપણે મૂળભૂત હક્કો વિરૂદ્ધના અન્ય અસમાનતા તરફ દોરનારા પર્સનલ લોને પડકારી શકીએ છીએ. તો બીજી તરફ, ટ્રિપલ તલાકને કારણે મહિલાઓએ સહન કરવા પડતા કષ્ટને લગતા આ કેસના ચુકાદામાં જાતિગત ન્યાયની ઝલક ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. હા, જસ્ટિસ નરિમને ટ્રિપલ તલાકને -પ્રત્યક્ષ મનસ્વીતા ગણાવી હતી. કારણ કે, મુસ્લિમ પુરુષો ‘તરંગી રીતે’ લગ્ન તોડી નાખી શકતા હતા.

જાતિગત સમાનતાના મામલે જસ્ટિસ એ. એસ. ખેહર અને જસ્ટિસ અબ્દુલ નાઝીર વચ્ચે વિચાર ભેદ સર્જાયો હતો, જે અનુસાર, ટ્રિપલ

તલાક મૂળભૂત હક્કોનો ભંગ કરતા નથી અને બંધારણની કલમ 25(1) મુસ્લિમ પર્સનલ લોનું તથા ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરે છે. ફક્ત સંસદ ગૂઢ જ આરોગ્ય, નૈતિકતા અને જાહેર વ્યવસ્થાના રક્ષણ માટે પર્સનલ લોમાં ફેરફાર કરી શકે છે. સુપ્રીમ કોર્ટમાં આ કેસ અંગે દલીલ કરનાર એકમાત્ર મહિલા વકીલ તથા ભૂતપૂર્વ એડિશનલ સોલિસિટર જનરલ ઇન્દિરા જયસિંગે ચીફ જસ્ટિસ ખેહરના મતને ‘દયનીય રીતે પછાત’ ગણાવ્યું હતું.

‘હફપોસ્ટ ઇન્ડિયા’ સાથેની વાતચીત દરમિયાન જયસિંગે આ ચુકાદો જાતિગત અસમાનતાનું નિરાકરણ લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હોવાની સાથે સાથે તેમાં ટ્રિપલ તલાકનો ભોગ બનનારી મહિલાઓએ વેઠવી પડતી વ્યથા પર ભાગ્યે જ ધ્યાન અપાયું હોવાનું જણાવ્યું હતું. સાથે જ, આ ચુકાદો મુસ્લિમ મહિલાઓ પર થતા દમનને વાસ્તવિક અર્થમાં હળવું કરે તેવી શક્યતા નહિવત્ હોવાનું તેમણે ઉમેર્યું હતું. જયસિંગે ભવિષ્યમાં પણ પર્સનલ લોને પડકારવા અંગેના જસ્ટિસ નરિમનના ચુકાદાના પ્રભાવ વિશે ચર્ચા કરી હતી. તેમણે નોંધ્યું હતું કે, આ કેસ કેરળના શબરીમાલા મંદિરમાં હિંદુ મહિલાઓને પ્રવેશની પરવાનગી અને કદાચ બાબરી મસ્જિદ-રામ મંદિર વિવાદ જેવી અન્ય ધાર્મિક બાબતો માટે પણ સૂચક બની રહેશે.

બેબાક સહકારી મંડળનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં જયસિંગે ભાજપ શાસિત સરકારે સુપ્રીમ કોર્ટમાં ટ્રિપલ તલાક વિરૂદ્ધનું વલણ અપનાવ્યું, ત્યારે એક વકીલ તરીકે તેમણે કેવી રીતે ટ્રિપલ તલાકના રાજનીતિકરણ પ્રત્યે કેવો અભિગમ અપનાવ્યો તે વિશે પણ વાત કરી.

મારા મતે, ધર્મ એ મહિલાઓના હક્કોના મામલે છેલ્લી સીમા છે. ચુકાદામાં જાતિગત અન્યાયનો ઉલ્લેખ શા માટે ન થયો? આવું કેવી રીતે થયું?

આવું શી રીતે થયું. હું નિરાશ થઈ છું. હું એ બાબતે નિરાશ થઈ છું

કે સર્વોચ્ચ અદાલત એ સ્વીકારવામાં નિષ્ફળ રહી છે કે તે મહિલાઓનાં જીવન વિશે વાત કરી રહી હતી. આ જાતિને લગતો મુદ્દો હતો, પણ જાતિગત અન્યાયનો ક્યાંય ઉલ્લેખ જ ન થયો. ટ્રિપલ તલાક મહિલાઓના જીવનને કેટલું ભયાવહ રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે અંગે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવામાં ન આવ્યો. હા, અપવાદરૂપે જસ્ટિસ નરિમને કહ્યું કે, આ ‘દેખીતી મનસ્વીતા’ છે. આવી મનસ્વીતા થકી કોઈ મહિલાનું જીવન કેવી રીતે બરબાદ થઈ જાય છે, આવી પ્રથા ભેદભાવયુક્ત છે, શા માટે કોઈ મુસ્લિમ પુરુષને જ ટ્રિપલ તલાક આપવાનો અધિકાર છે, તલાક મેળવનારી મહિલાઓના જીવનનું શું?

આ ચુકાદામાં માનવીય પાસાંનો અભાવ વર્તાય છે. એ યાદ રાખવું જોઈએ જાતિગત ન્યાય પણ માનવતા સંદર્ભે જ છે. બેશક તે કાયદા વિશે છે, પણ તમે કોના વિશે વાત કરી રહ્યા છો? તેના જીવન પર આની શું અસર પડશે અને તેને જાતિગત ન્યાય મળવો શા માટે જરૂરી છે?

હા, તમે જાણો છો કે તે પિટિશન શાયરા બાનોએ દાખલ કરી હતી. પણ, શાયરા બાનોએ જે યાતનાઓ વેઠી, તેને પગલે તે કોર્ટનું શરણ લેવા પ્રેરાઈ હતી. તે નારસુ અપ્પા માલી કેસને કારણે કોર્ટ પાસે નહોતી ગઈ (સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. નારસુ અપ્પા માલી કેસમાં, બોમ્બે હાઈ કોર્ટે 1952માં પર્સનલ લો બંધારણીય પડકારથી મુક્ત હોવાનું ઠરાવ્યું હતું). આ તમામ વકીલોની દલીલો છે. વકીલોની દલીલો પ્રતિબિંબિત થાય છે, ધર્મશાસ્ત્રીઓની દલીલ પ્રતિબિંબિત થાય છે, પણ ટ્રિપલ તલાકનો ભોગ બનનારી મહિલાઓ ક્યાંય જોવા મળે છે?

આ ચુકાદામાં માનવીય પાસાંનો અભાવ વર્તાય છે. તો, આ ચુકાદાનો શું નિષ્કર્ષ નિકળે છે?

સૌથી મહત્વનો નિષ્કર્ષ એ છે કે છેલ્લાં 25 વર્ષથી આ ક્ષેત્રે કાર્યરત છે. આ નિરાકરણ રાતોરાત નથી આવ્યું, કે પછી સરકારની ઈચ્છાશક્તિને કારણે આ કામ પાર પડ્યું એવું પણ નથી. આ શક્ય બન્યું છે નવી પેઢીની મુસ્લિમ મહિલાઓને કારણે.

1984માં, શહેનાઝ શેખ નામ ધરાવતી મુસ્લિમ મહિલાએ સુપ્રીમ કોર્ટમાં આ જ પ્રકારની પિટિશન દાખલ કરી હતી. આખરે, એક તબક્કે તેણે અદાલતના ચક્કર કાપવામાં સમય વેડફવાને બદલે જીવનમાં આગળ વધવાનો નિર્ણય કર્યો. તે પછીનો કેસ શાહ બાનોનો હતો. શાહ બાનો પણ વાસ્તવિક અર્થમાં એકલી હતી. અદાલતમાં સક્રિયતા જોવા મળે છે, પણ તે સક્રિયતા મુસ્લિમ મહિલાઓમાં જોવા મળતી નથી.

તો પ્રથમ વખત જ ભારતીય મુસ્લિમ મહિલા આંદોલન, બેબાક સહકારી મંડળ અને વ્યક્તિગત મુસ્લિમો સ્પષ્ટપણે રજૂઆત કરતાં જોવા મળ્યાં છે. હવે, તેમની આશાઓ તથા ધ્યેયો પાર પડે છે કે કેમ તે જુદો પ્રશ્ન છે. પરંતુ, હું એટલું જરૂર કહીશ કે તેમના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયો છે. ‘અમે આ કામ કરવા સક્ષમ છીએ’ તેવી લાગણી તેમનામાં જોવા મળી રહી છે. અને આ ભાવનાનું ફળ ભવિષ્યમાં ચોક્કસ મળશે.

છેલ્લાં 25 વર્ષથી આ ક્ષેત્રે કાર્યરત મુસ્લિમ મહિલાઓ હવે તેમની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવા માટે મુક્ત થઈ છે. આ ચુકાદો કેવી રીતે તેમની આશાઓ અને લક્ષ્યો સંતોષતો નથી?

કારણ કે આ હવામાં લટકતો ચુકાદો છે. આ ફક્ત એ પ્રકારની જાહેરાત છે કે ટ્રિપલ તલાક ગેરબંધારણીય છે. તેનો અર્થ એ નથી કે મુસ્લિમ પુરુષો ટ્રિપલ તલાક આપવાનું બંધ કરી દેશે. તમામ લોકો કાયદાને અનુરૂપ વર્તન કરશે તેવું નથી. આવા બનાવો બનશે અને ત્યારે આ મહિલાઓ અનુભવશે, ‘ચુકાદો તો આવ્યો, પણ તેનાથી શું ફરક પડ્યો? હજી પણ મને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે, તો પણ હું શું કરી શકું છું? શું દર વખતે મારે અદાલત પહોંચી જવું?’ આમ, નિરાશાની લાગણી જન્મશે.

હવે શું?

આ રસપ્રદ પ્રશ્ન છે. એટર્ની જનરલે અદાલતમાં એવું નિવેદન કર્યું હતું કે, તમે તલાકને ગેરબંધારણીય જાહેર કરો, અમે કાયદો પસાર કરીશું. પણ મેં વાંચ્યું કે સરકારે એવું જણાવ્યું હતું કે કાયદો પસાર કરવાનો તેમનો કોઈ ઇરાદો નથી. આ ડરામણું ચિત્ર છે. મુસ્લિમ મહિલાને ફૂરતા અને ત્યજી દેવાનાં કારણોના આધારે છૂટાછેડા લેવા માટે સક્ષમ બનાવતો ‘ધ વિમેન્સ રાઇટ ટુ ડિવોર્સ એક્ટ’, 1939 મોજૂદ જ છે. તો હવે મોટો પ્રશ્ન એ છે કે તે કાયદો મુસ્લિમ પુરુષોને પણ સમાન ધોરણે શા માટે લાગુ નથી પડતો? જ્યારે મુસ્લિમ મહિલાઓએ તેમના પતિ પાસેથી છૂટાછેડા મેળવવા હોય, ત્યારે તેમણે આ કાયદા હેઠળ અદાલતનું શરણ લેવું પડે છે. પણ જો મુસ્લિમ પુરુષ છૂટાછેડા લેવા ઈચ્છતો હોય, તો તે છૂટાછેડાનાં અન્ય બે સ્વરૂપો પૈકીનું કોઈ પણ ઉચ્ચારી શકે છે, જેને ગેરબંધારણીય જાહેર નથી કરાયું.

આ ચુકાદાએ તલાકનાં ત્રણ સ્વરૂપોમાંથી એક સ્વરૂપને જ ગેરબંધારણીય ઠરાવ્યું છે - જ્યારે એકસાથે ત્રણ વખત તલાક બોલીને છૂટાછેડા આપવામાં આવે. પરંતુ, જો વ્યક્તિ એક સાથે ન બોલીને જુદા-જુદા સમયે બોલીને પણ તેની પત્નીને તલાક આપી શકે છે. તો મારો પ્રશ્ન એ છે કે, મુસ્લિમ પતિ ઈચ્છે ત્યારે તલાક બોલીને આપમેળે પત્નીથી છૂટા થવાનો અધિકાર ધરાવે છે, તો પછી મહિલાએ છૂટાછેડા

જોઈતા હોય, ત્યારે તેણે શા માટે અદાલતના શરણે જવું પડે છે? આ માટેનો કાયદો હોવો જરૂરી છે. મને એ જાણવાની ઈચ્છા છે કે સરકાર શા માટે કાયદાની જરૂર ન હોવાનું જણાવી રહી છે.

મુસ્લિમ પતિને શા માટે આપમેળે પત્નીથી છૂટાછેડા લેવાનો અધિકાર છે? પણ એવું થાય, તે પહેલાં શું એકસાથે ત્રણ વાર તલાક બોલીને (ટ્રિપલ) તલાક આપનાર પતિ માટેની સજાઓ નક્કી કરનારો કાયદો ન હોવો જોઈએ?

વિવિધ પ્રકારના કાયદા હોઈ શકે. પણ, મને નથી લાગતું કે મહિલાઓને સજા પૂરતી જણાય. આથી, મહિલાઓ ઈચ્છે તે પ્રમાણેનો કાયદો લાવવો જોઈએ. તેમને એવા કાયદાની જરૂર છે કે જેનાથી તેમને છૂટાછેડા અપાયેલી સ્ત્રીને આપવામાં આવતી ખોરાકી, બાળકનો કબ્જો, તેમની પોતાની ચીજવસ્તુઓ વગેરે સરળતાથી મળી શકે. પરંતુ, મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે જો મુસ્લિમ પતિને છૂટાછેડા મેળવવા માટે કોર્ટના દ્વારા ખબડાવવાની ફરજ પાડવામાં આવે, તો તેની પત્નીને વધુ ન્યાયપૂર્ણ ચુકાદો મળી શકે છે.

જો હવે પુરુષ એકસામટા ત્રણ વાર બોલીને પત્નીને તલાક આપી દે, તો શું થશે? તેનું શું પરિણામ આવશે?

કશું જ નહીં થાય. તેનું પરિણામ એ આવશે કે મહિલા એમ કહી શકશે હું હજી પણ પરિણીત જ છું. સાથે જ, તેણે હવે તે પરિણીત નથી તે પુરવાર કરવા માટે અદાલત સુધી નહીં જવું પડે. પણ આ મામલો વિવાદનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. પતિ એમ કહી શકે છે કે આ ટ્રિપલ તલાક નહોતા, પણ તલાક અહેસાન હતા: અર્થાત્, મેં ત્રણ મહિનાના ગાળા દરમિયાન તલાક આપ્યા હતા. જો આવું થાય, તો મહિલાની સ્થિતિ પાછી પૂર્વવત્ થઈ જશે. અથવા તો તેણે તે ટ્રિપલ તલાક હતા, અને તલાક અહેસાન નહોતા તે સાબિત કરવા માટે અદાલતમાં જવું પડશે. અથવા તો કલમ 125 હેઠળ પોતે પરિણીત મહિલા હોવાનું જણાવીને વળતરની માગણી કરવાની રહેશે. આમ, તેણે અદાલતની કાર્યવાહીમાં સતત હાજર રહેવું પડશે. આથી, આ વિકલ્પ ખાસ ઉપયોગી નથી.

હવે, તમે કહેશો કે આવું તો હિંદુ મહિલા સાથે પણ થઈ શકે છે. હા, થઈ શકે છે. પણ, હિંદુ મહિલાના કિસ્સામાં પતિએ એવું પુરવાર કરવું પડે છે કે તેણે અદાલતમાં તેની પત્નીને છૂટાછેડા આપ્યા છે. આ એક મંચ બની રહે છે, જેમાં તમે તમારા હક્કો માટે રજૂઆત કરો છો. એવા ઘણા હિંદુ પુરુષો છે, જેમણે તેમની પત્નીનો ત્યાગ કર્યો હોય અને જતા રહ્યા હોય. પરંતુ, તેવા સંજોગોમાં પણ તેમની પત્ની પરિણીત સ્ત્રીનો દરજ્જો ધરાવે છે અને તેથી તેઓ વૈવાહિક રહેઠાણ અને જીવન નિર્વાહ માટેના જરૂરી વળતર પર સહેલાઈથી દાવો કરી શકે છે.

આ સામાન્ય સમસ્યા છે. તે ફક્ત મુસ્લિમ મહિલાઓ પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ મુસ્લિમ મહિલાઓ માટે સ્થિતિ વધુ મુશ્કેલીભરી છે. પર્સનલ લોને પડકારવામાં જસ્ટિસ નરિમનનો ફેસલો કેટલા અંશે ઉપયોગી છે?

હકીકત નજર સામે જ છે. હું 101 જુદા-જુદા પર્સનલ લો જણાવી શકું છું, જે ભેદભાવયુક્ત છે અને જેને પડકારી શકાય છે. દાવો રજૂ કરવા માટે અથવા તો લિંગ આધારિત ભેદભાવનો દાવો સામેલ કરવા માટે આપણે જસ્ટિસ નરિમનના ચુકાદા પર આધાર રાખી શકીએ છીએ. તેમણે કુટુંબને લગતી બાબતોના કાયદાઓ માટેનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે અને સાથે જ મૂળભૂત હક્કોને અનુલક્ષીને તેની ચકાસણી કરવાનો અવકાશ પૂરો પાડ્યો છે. પરંતુ, કડવી વાસ્તવિકતા એ છે કે અદાલતમાં પર્સનલ લોમાં કોઈ પણ પ્રકારના ફેરફાર કરવાની પરવાનગી આપવા પ્રત્યે આજે પણ ઉદાસીનતા પ્રવર્તે છે. હું માનું છું કે મહિલાઓના હક્કોનો પ્ર ન આવે, ત્યારે ધર્મ એ છેલ્લી સીમા છે. કામ કરવાનો અધિકાર, કાર્ય સ્થળે જાતીય પજવણી, કોલેજોમાં પ્રવેશ મેળવવામાં સમાનતા અને અનામત વગેરે જેવાં ક્ષેત્રોમાં મહિલાના હક્કોને મહત્વ અપાયું છે, પરંતુ, તેમને પરિવારના બંધારણીય કાયદામાં પ્રવેશની પરવાનગી નથી. જાણે કે, પુરુષનું ઘર તેની માલિકીનો મહેલ હોય, જેમાં અન્ય કોઈ પ્રવેશી શકે નહીં. મહિલાઓની આ ચળવળ વિશ્વભરમાં ચાલી રહી છે. મારા મતે, કુટુંબના કાયદા એ એવા ટાપુ જેવા છે, કે જ્યાં બંધારણ સ્પર્શી શકતું નથી.

સુનાવણીના પ્રથમ દિવસે તમે ન્યાયાધીશોને જણાવ્યું હતું કે નારસુ અપ્પા માલીના કેસની ગૂંચવણ દૂર કરવી જરૂરી છે. શું જસ્ટિસ નરિમનના ચુકાદા બાદ આ ગૂંચ ઉકેલાઈ છે?

મને નથી લાગતું કે આ ગૂંચ ઉકેલાઈ હોય. હું માનું છું કે અગાઉ આ ગૂંચવણ આછી-પાતળી દ્રશ્યમાન હતી, પણ હવે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

જસ્ટિસ નરિમનના આદેશ સ્વરૂપે સુપ્રીમ કોર્ટે પ્રથમ વાર જણાવ્યું છે કે પર્સનલ લોને પડકારી શકાય છે. શું આ મોટી વાત નથી?

આ સાચે જ મોટી વાત છે. જસ્ટિસ નરિમને નવો અવકાશ સર્જ્યો છે. હવે, તેનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવાની જવાબદારી વકીલોની ભાવિ પેઢીની છે.

આ મામલે સુનાવણી હાથ ધરવા માટે વિવિધ ધર્મના જુદા જુદા પાંચ ન્યાયાધીશો રાખવા પાછળ કયું કારણ જવાબદાર છે?

લોકોના મતે, આ આંતરધર્મી અદાલત છે. પણ, એક ન્યાયાધીશ તરીકે, તમારે શ્રદ્ધાથી પર થઈને ફક્ત બંધારણને અનુલક્ષીને જે-તે બાબત ચકાસવાની હોય છે. આ ચુકાદા દ્વારા આસ્થાનો મર્મ રજૂ

કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મ એટલે શું અને ઇસ્લામનો ઉપદેશ શું છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે. પાંચ પૈકીના એક પણ ન્યાયાધીશ ઇસ્લામના નિષ્ણાત નથી, મૌલવી નથી, ઇસ્લામિક જ્યુરિસ્ટ નથી અને તેમ છતાં, તેઓ આપણને ઇસ્લામનો અર્થ સમજાવે છે. આ સ્વીકારવું મુશ્કેલ છે.

તો, તમારા મતે, ઉત્સાહમાં આવી જવાની જરૂર નથી. હા. ધર્મને લગતી ન હોય તેવી બાબત જાણવી જરૂરી છે, અને તે પછી નિર્ણય લેવો જોઈએ. આખરે તો, ઇન્ડિયન પીનલ કોડ તમામ ભારતીય નાગરિકોને લાગુ પડે છે. આથી, તમે એવું ન કહી શકો કે મુસ્લિમ પર્સનલ લોમાં હસ્તક્ષેપ ન થઈ શકે.

ઇન્ડિયન પીનલ કોડ તમામ ભારતીય નાગરિકોને લાગુ પડે છે. આથી, તમે એવું ન કહી શકો કે મુસ્લિમ પર્સનલ લોમાં હસ્તક્ષેપ ન કરી શકાય. ટ્રિપલ તલાકનો કેસ રાજકીય રંગ પણ ધરાવતો હતો. તેવા સંજોગોમાં, એક વકીલ તરીકે તમે તેને કેવી રીતે મૂલવો છો?
આ વ્યાપક રાજકારણ ધરાવતો કેસ હતો. પહેલો નિર્ણય એ લેવાનો હતો કે અદાલતમાં પ્રવેશવું કે ન પ્રવેશવું. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે આ મુદ્દો સરકાર દ્વારા ઊઠાવાયો હતો. સાથે જ, આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે વાસ્તવમાં જોઈએ તો, સરકારને લઘુમતીઓ પ્રત્યે કોઈ સહાનુભૂતિ નથી.

આ હકીકત એ તથ્યો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉત્તર પ્રદેશમાં લઘુમતીઓનું કોઈ પ્રતિનિધિત્વ નથી, સાથે જ ત્યાં થતી મનસ્વી હિંસાખોરી તથા અન્ય ઘણાં પરિબલો આ હકીકત છતી કરે છે. આથી, એક અભિગમ અનુસાર, અદાલતનો બહિષ્કાર કરવો અને તેને રાજકીય મુદ્દો ગણાવીને જે થાય તે થવા દેવું. પણ તે પછી, ગહન મંથન કરતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અદાલત એ લોકશાહી ક્ષેત્ર છે. આથી, પ્રશ્ન એ થાય કે બિનસાંપ્રદાયિક વ્યક્તિ તરીકે, શું આપણે આ ક્ષેત્ર છોડી દેવું જોઈએ કે પછી અદાલતમાં હાજર થઈને આપણા વિચારો રજૂ કરવા જોઈએ? આ સિવાય, અમે એ દર્શાવવા ઈચ્છતા હતા કે મુસ્લિમ મહિલાઓ નિર્ણાયક ભૂમિકા ધરાવે છે. તેમણે આ ચળવળ આદરી છે અને સમગ્ર ઘટનાક્રમ દરમિયાન તેમની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી છે. આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા પાછળનું ત્રીજું કારણ એ હતું કે જે પણ યુકાદો આવે, તે શબરીમાલા મંદિરમાં મહિલાઓને પ્રવેશની છૂટ મળે વગેરે જેવા પ્રશ્નોને પણ પ્રભાવિત કરશે. આથી, આ કેસ ફક્ત મુસ્લિમ મહિલાઓ પૂરતો સીમિત ન રહેતાં, તમામ મહિલાઓ માટે મહત્વનો બની રહ્યો. હિંદુ મહિલાઓએ પણ ભેદભાવનો ભોગ બનવું પડે છે. આખરે તેના કારણે મને આ કેસ પાછળ આટલો સમય ફાળવવાની ફરજ પડી.

આ સિવાય, અમે એ દર્શાવવા ઈચ્છતા હતા કે મુસ્લિમ મહિલાઓ નિર્ણાયક ભૂમિકા ધરાવે છે. તેમણે આ ચળવળ આદરી છે અને સમગ્ર ઘટનાક્રમ દરમિયાન તેમની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી છે. આ યુકાદો થકી પર્સનલ લોને પડકારવાનો માર્ગ મોકળો થયો હોવાથી તમે આ યુકાદાને ‘મહત્વપૂર્ણ’ ગણાવો છો. પણ સાથે સાથે તમે નિરાશ પણ જણાવો છો.

મિત્રો અને સહકર્મીઓ સાથે ચર્ચા કર્યા બાદ આ મુદ્દો હાથ પર લેતાં મને એક વર્ષ લાગ્યું હતું. અને તેથી જ, આ યુકાદો આવા ગંભીર મુદ્દા અંગે ચિંતન કરવા માટેના સમયનો અભાવ ધરાવે છે તે નિરાશાજનક છે. એક ચીફ જસ્ટિસ છે, જેઓ નિવૃત્ત થવાના છે અને તેઓ મે મહિલામાં સુનાવણી નક્કી કરે છે. મેં તમને જણાવ્યું તેમ મને પૂર્વતૈયારી કરતાં એક વર્ષ થયું હતું અને મને ખાતરી છે કે આ સમગ્ર મામલા અંગે વિચારણા કરીને તેના માટેની દલીલો તૈયાર કરવા પાછળ અન્ય વ્યક્તિઓને ઘણો સમય લાગ્યો હશે. આથી, મેમાં સુનાવણી રાખવી અને ઓગસ્ટ સુધીમાં યુકાદો આપી દેવો એ મારા મતે સ્વેચ્છ ઉતાવળિયું પગલું છે. તેના પ્રતિભાવો તમે જોઈ શકો છો. ચીફ જસ્ટિસનો ઍંશી ટકા યુકાદો કઈ વ્યક્તિ શું કહે છે તેના પર આધારિત છે. આમ થયું હતું, તેમ થયું હતું, વગેરે વગેરે. એક વાક્યનો બીજા વાક્ય સાથે યોગ્ય મેળ નથી બેસતો. એક ફકરો બીજા ફકરા સાથે યોગ્ય રીતે નથી જોડાતો. આથી, એવી છાપ ઉપસે છે કે આ કામ કોઈ પણ ભોગે 25મી ઓગસ્ટ પહેલાં પૂરું કરી દેવાનું છે.

જસ્ટિસ કુરિયનનો યુકાદો પણ કંઈક આ જ પ્રકારનો છે. તેમનો યુકાદો ઘણો જ ટૂંકો છે. બેશક, તેમણે જણાવ્યું હતું કે આસ્થાની દ્રષ્ટિએ ખરાબ ગણાવાઈ હોય, તે બાબત કાયદાની દ્રષ્ટિએ ખરાબ જ હોય છે. પણ, તેમણે આવું શા માટે હોય છે - તે નથી સમજાવ્યું. શું કાયદાની દ્રષ્ટિએ ખરાબ હોય, તેવી કોઈ બાબત આસ્થાની દ્રષ્ટિએ પણ ખરાબ જ હોય છે? જવાબ નકારમાં હોઈ શકે છે. કાયદાની દ્રષ્ટિએ ખરાબ હોય તેવી બાબત આસ્થાની દ્રષ્ટિએ સારી પણ હોઈ શકે છે. આથી, આ દલીલનું નિરાકરણ આવે તે જરૂરી છે.

આ યુકાદો આવા ગંભીર મુદ્દા અંગે ચિંતન કરવા માટે સમયનો અભાવ ધરાવે છે તે સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે.
સુપ્રીમ કોર્ટે ટ્રિપલ તલાકને ગેરબંધારણીય ગણાવ્યા. તો, સમગ્ર પરિસ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, શું આ બાબત નિરાશાજનક છે કે પ્રોત્સાહક? કદમ ભલે નાનું હોય, પણ મને એ વાતની ખુશી છે કે આપણે યોગ્ય દિશા તરફ ડગલું ભર્યું. મારા મતે, આ લડતને આગળ ધપાવવાની જવાબદારી નારીવાદી વકીલોની ભાવિ પેઢીની છે.

સમુદાયો કેવી રીતે સ્પર્શ્યા વિના ગટર વ્યવસ્થાનું વ્યવસ્થાપન કરી શકે?

J-PAL સાથે સંકળાયેલા અભ્યાસુઓએ ખુલ્લામાં હાજતે જવાની સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવવા માટેના મહત્વના મુદ્દાઓ વિશે સમજ મેળવવા તેનું મૂલ્યાંકન કર્યું હતું, તે અંગેનો લેખ www.icontact-archive.com પર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો તેનું ગુજરાતી અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

સ્વચ્છ ભારત અભિયાન હેઠળ ખુલ્લામાં હાજતે જવાની ક્રિયા 2019 સુધીમાં સમગ્ર દેશભરમાં બંધ થઈ જશે તેવો અંદાજ છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં 4.7 કરોડ નવાં શૌચાલયોના નિર્માણ બાદ, અભિગમમાં પરિવર્તન અને પરિણામોની ચકાસણીની કામગીરી હાથ ધરાઈ રહી છે, ત્યારે આ લક્ષ્ય પાર પાડવા માટે લોક-સમૂહની માનસિકતામાં પરિવર્તન લાવવા માટે કઈ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે, તે મુદ્દે સઘન અભ્યાસો હાથ ધરાઈ રહ્યા છે.

J-PAL સાથે સંકળાયેલા અભ્યાસુઓએ ખુલ્લામાં હાજતે જવાની સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવવા માટેના મહત્વના મુદ્દાઓ વિશે સમજ મેળવવા તેનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે. આ તારણો પરથી એ પ્રશ્ન થાય છે કે શું ખુલ્લામાં હાજતે જનારાં લોકો વર્તમાન શૌચાલય તકનીક સાથે અનુકૂલન સાધી શકશે? કે પછી સ્વચ્છતાના ઉપાયોને ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકવા માટે વધુ નવતર પહેલ અને મૂલ્યાંકનની જરૂર છે? લાખોની સંખ્યામાં શૌચાલયોનું નિર્માણ કરવા છતાં, શૌચાલય-વિહોણાં લોકો તેમનો ઉપયોગ નથી કરતાં. ‘ધ નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે-4’ દ્વારા 6,00,000 પરિવારોનો સર્વે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો, જે અનુસાર, 51.6 ટકા શહેરી અને ગ્રામીણ પરિવારો શૌચાલયની સુવિધાનો ઉપયોગ ન કરતા હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું. ‘કોફી એન્ડ સ્પિયર્સ’ના તાજેતરના પુસ્તક ‘હેલ્થ ઇન્ડિયા ગોઝ’માં એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે,

સર્વે કરનાર હાજતે જવાની ક્રિયા અંગે ભુવનેશ્વરમાં પ્રશ્નો પૂછી રહ્યા છે (ફોટો: ગૌતમ પટેલ, સિનિયર પોલિસી મેનેજર, J-PAL દક્ષિણ એશિયા)

ગ્રામીણ પ્રદેશોમાં શૌચાલયોનો વપરાશ ન થતો હોવાનું સૌથી મોટું કારણ એ છે કે લોકોને એ ચિંતા સતાવતી હોય છે કે ખાડો ભરાઈ જશે, ત્યારે નિકાલની વ્યવસ્થા કોણ સંભાળશે? ટ્વિન-પિટ સોલ્યુશનના હિમાયતી જણાવે છે કે ખાડો ભરાઈ જાય અને તેને એક વર્ષ સુધી રાખી મૂકવામાં આવે, તે પછી વપરાશકર્તાઓ સૂકા મળનો સરળતાથી નિકાલ કરી શકે છે અને ખાતર તરીકે તેને ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. જો કે, આ વર્ષના પ્રારંભમાં કેટલાક સિનિયર આઈએએસ અધિકારીઓએ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, જો કોઈ ખાડામાં પ્રવેશવા તૈયાર ન હોય, તો અન્ય કોઈને નાણાં ચૂકવીને તેની પાસે આ કામગીરી કરાવી શકાય છે. વળી, એક દ્રષ્ટિકોણ એવો પણ છે કે ટ્વિન-પિટ શૌચાલયો ઝડપથી ભરાઈ જાય છે, જેથી સમૂહ વ્યક્તિઓ વિશાળ મળ-ટાંકીઓ પાછળ નાણાં ખર્ચે છે, પરંતુ, ગરીબ વ્યક્તિઓને આ વિકલ્પ પરવડતો નથી.

ગરીબ વર્ગને ઉત્તેજન આપવું કે પ્રેરણા આપવી પૂરતાં નથી, શૌચાલયો પોષાય તેવા હોવાં જોઈએ

ભારતના વસ્તી ગીચતા ધરાવતા પાડોશી દેશ બાંગ્લાદેશમાં અચોક્કસ મૂલ્યાંકનના આધારે જાણવા મળ્યું હતું કે જે વિસ્તારમાં એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા શૌચાલયો માટે ઉત્તેજન અને સબસિડી પૂરાં પાડતી હતી, તે વિસ્તારના પરિવારોમાં શૌચાલયો બંધાવવા પ્રત્યે હકારાત્મક પ્રતિભાવ જોવા મળ્યો હતો. સ્વચ્છ ભારત અભિયાન સમુદાયને ઉત્તેજન આપવાના આ સમાન મોડેલ - કમ્યુનિટી-લેડ ટોટલ સેનિટેશન (સીએલટીએસ)નો ઉપયોગ કરી રહ્યું છે. કમ્યુનિટી-લેડ ટોટલ સેનિટેશન ખુલ્લામાં હાજતે જવાની ક્રિયાનાં નકારાત્મક પાસાં તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરે છે, આરોગ્ય પર પડતી વિપરિત અસરો જણાવે છે અને સ્વચ્છતાને વેગ આપે છે. આ અભ્યાસના આધારે જાણવા મળ્યું હતું કે, સમુદાયને તેમના ખર્ચે શૌચાલયો બાંધવા માટે ઉત્તેજન આપવામાં આવે, તો તેનાથી શૌચાલયોનો ઉપયોગ કરવાના કે ખુલ્લામાં હાજતે જવાના પ્રમાણમાં કોઈ ખાસ ફેરફાર નોંધાયો નહોતો. જ્યારે કમ્યુનિટી-લેડ ટોટલ સેનિટેશનની સાથે સબસિડીની પણ સુવિધા

(શૌચાલયના કુલ ખર્ચમાં 75 ટકા સબસિડી) આપવામાં આવી, ત્યારે નોંધપાત્ર પ્રભાવ જોવા મળ્યો. આ સૂચવે છે કે શૌચાલયો ગરીબને પોસાય તેવાં જોઈએ, કારણ કે, વ્યાપક સ્તરે હાથ ધરાયેલાં સંશોધનોના આધારે નાણાંકીય સુવિધા પ્રતિરોધક આરોગ્ય ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ કરવા આડે અવરોધરૂપ બનતી હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. અભ્યાસના આધારે એ પણ જાણવા મળ્યું હતું કે, આડોશ-પાડોશમાં નાણાંકીય સહાયનું ઓછું વિતરણ કરવામાં આવ્યું હોય તેની સરખામણીએ વધુ વિતરણ કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં વધુને વધુ પરિવારોએ આ નાણાંકીય સહાયનો ઉપયોગ કર્યો હતો. નિકટતમ સમુદાયમાં નાણાંકીય સહાયની યોગ્ય માત્રા વ્યક્તિના અભિગમમાં પરિવર્તન લાવવા માટે અસરકારક સાધન બની રહે છે.

જ્યારે, ગ્રામીણ ઇન્ડોનેશિયામાં અચોક્કસ મૂલ્યાંકનના આધારે જાણવા મળ્યું હતું કે, અત્યંત ગરીબ પરિવારોને શૌચાલયો ન પરવડતાં હોવાથી કમ્યુનિટી-લેડ ટોટલ સેનિટેશનનો તેમના પર ખાસ કોઈ પ્રભાવ પડ્યો નહોતો. જ્યારે, ગરીબ ન હોય તેવા પરિવારોએ શૌચાલયો બંધાવ્યાં હતાં, જેથી જંતુઓનો ઉપદ્રવ ઘટ્યો હતો, અને ખુલ્લામાં હાજતે જવાની ક્રિયાનો તેમણે વ્યાપક બહિષ્કાર કર્યો હતો. 160 ગામોમાં કમ્યુનિટી-લેડ ટોટલ સેનિટેશનના વ્યાપક અમલીકરણ માટે બે પ્રકારની પદ્ધતિઓના પ્રભાવનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યાં તાલીમબદ્ધ વ્યાવસાયિક સંસાધન એજન્સીઓએ કમ્યુનિટી-લેડ ટોટલ સેનિટેશનનો અમલ કર્યો હતો, ત્યાં શૌચાલયોના નિર્માણની કામગીરી સંતોષકારક જણાઈ હતી, પરંતુ જ્યાં સ્થાનિક સરકારો દ્વારા શૌચાલયોનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં નિરાશાજનક સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. આમ, અમલીકરણની પદ્ધતિ એકદમ સ્પષ્ટ હોવા છતાં, સરકારી તંત્ર દ્વારા નિર્માણ કાર્ય આગળ ધપાવવામાં આવે, તે સામે કયા કયા પડકારો રહેલા છે, તે આ મૂલ્યાંકન દ્વારા જાણી શકાય છે.

શહેરી સમુદાયો કેવી રીતે તેમનાં શૌચાલયોનું વ્યવસ્થાપન કરે છે?

તાજેતરમાં દિલ્હીના સફાઈકર્મીઓ ગટરોની સફાઈ દરમિયાન મોતને ભેટ્યા હતા, તેની સાથે જ દેશભરમાં આ રીતે અંદાજે 1300 સફાઈકર્મીઓનાં મોત નીપજતાં હોવાના અંચકાજનક સમાચાર પ્રકાશમાં આવ્યા હતા. ગ્રામીણ ભારતમાં, આશરે 1,68,066 પરિવારોએ સામાજિક-આર્થિક જ્ઞાતિ (આધારિત) વસ્તી ગણતરી, 2011માં સ્વયંને સફાઈકર્મી તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. સફાઈકર્મીઓને મળ-મૂત્ર સ્પર્શવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવતા તાજેતરના કાયદા અને ગટર કચરાનો નિકાલ કરતાં મશીનો અને ઉપકરણોની પ્રાપ્યતા છતાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. તેમાંયે, શહેરોમાં અપૂર્ણ વ્યવસ્થાઓને કારણે ગટરના નિકાલની સ્થિતિ વધુ બદતર છે. 2015ના

એનએસએસઓના સર્વે અનુસાર, 60 ટકા કરતાંયે વધુ વોર્ડ સમુદાય અને જાહેર શૌચાલયો માટે પ્રવાહી કચરાની યોગ્ય નિકાલ વ્યવસ્થા નથી ધરાવતા. ‘સ્વચ્છ ભારત અર્બન ડેશબોર્ડ’ મુજબ 1.8 લાખ નવાં સામુદાયિક અને જાહેર શૌચાલયો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, સરકારે શહેરી ઘન કચરા વ્યવસ્થાપન માટે 2015માં 25 ટકા ભંડોળ ફાળવ્યું હતું, તે ટકાવારી 2016માં વધારીને 51 ટકા કરી હતી.

ઓરિસ્સામાં કાર્યરત અચોક્કસ મૂલ્યાંકન હેઠળ, શહેરી સમુદાયો સ્વચ્છતાને લગતી સુવિધાઓનું કેવી રીતે વ્યવસ્થાપન કરે છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. પ્રારંભિક સર્વે દરમિયાન માલૂમ પડ્યું હતું કે ભુવનેશ્વર અને કટ્ટકના ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોમાં આશરે 45 ટકા પરિવારો જાહેર કે સામુદાયિક શૌચાલયોનો ઉપયોગ કરતા હતા. જો કે, અડધા કરતાંયે વધુ શૌચાલયો ગંદા અથવા તો અત્યંત ગંદા હતા. આશરે ત્રીજા ભાગના પરિવારો ખુલ્લામાં હાજતે જતા હતા. મૂલ્યાંકન કરવા માટે, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને હવા-ઊજાસ અને પ્રકાશની સગવડ સાથેનાં નવાં શૌચાલયો બંધાવ્યાં. સાથે જ કપડાં ધોવાની અને ન્હાવાની વધારાની સુવિધા પણ ઊભી કરી. દરેક શૌચાલય માટે સામુદાયિક વ્યવસ્થાપન સમિતિ (કમ્યુનિટી મેનેજમેન્ટ કમિટી) નિયુક્ત કરવામાં આવી, જે શૌચાલયની સુવિધા યોગ્ય રીતે ચાલુ રહે તેની જવાબદારી ધરાવતી હતી. શૌચાલયની સંભાળ માટે એક વ્યક્તિ અને સફાઈકર્મી પણ રાખવામાં આવ્યો. આ સુવિધાઓનો ઉપયોગ કરનાર વપરાશકર્તા પાસેથી ફી વસૂલવામાં આવે છે અને આ રકમ સમિતિના બેન્કના ખાતામાં જમા કરવામાં આવે છે. આ રકમ થકી શૌચાલયના વ્યવસ્થાપનનો ખર્ચ ઊઠાવવામાં આવે છે. આ અભ્યાસમાં લોકોની માનસિકતામાં પરિવર્તન લાવવા માટે કમ્યુનિટી-લેડ ટોટલ સેનિટેશન અભિગમનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. સાથે જ, સમુદાયો સફળતાપૂર્વક સ્વચ્છ શૌચાલયોનું વ્યવસ્થાપન કરે તે માટેનું સાતત્યપૂર્ણ મોડલ નક્કી કરવા માટે વિવિધ સબસિડીઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

અચોક્કસ મૂલ્યાંકનોનો આ સમૂહ સામુદાયિક ઉત્તેજનની દરમિયાનગીરીઓ (કામગીરીઓ)નું મહત્વ સૂચવે છે. સાથે જ તે સૂચવે છે કે શૌચાલયો પ્રાપ્ય બને અને આરોગ્યનાં હકારાત્મક પરિણામો મળી રહે તે માટે સ્વચ્છતાની સુવિધાઓ ગરીબોને પોસાઈ રહે તે જરૂરી છે. ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સ્વચ્છતાની સુવિધાઓના અભ્યાસો થકી સ્વચ્છ ભારત અભિયાન હેઠળ સ્વચ્છ અને સુવિધાયુક્ત શૌચાલયો આડે અડચણરૂપ બનતાં ખર્ચ અને માનસિકતાને હકારાત્મકતામાં પરિવર્તિત કરીને આવા પરિવારો સુધી અસરકારક રીતે પહોંચ વિસ્તારવી શક્ય છે. ■

જળ યોદ્ધા:

બુંદેલખંડમાં જળ સહેલીઓ બની નારી સશક્તિકરણનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ

‘વેલ્થહંડરહિલ્ડ્’ એ ‘યુરોપીય યુનિયન - ઇયુ’ તથા સ્થાનિક સંગઠન ‘પરમાર્થ સમાજ સેવા સંસ્થાન’ના સહયોગથી અવાર-નવાર દુકાળનો ભોગ બનતા બુંદેલખંડ ખાતે કાર્યરત છે. અમારા કાર્યક્ષેત્ર હેઠળનાં ગામોમાં પરમાર્થના સહકારથી મહિલાઓનું જૂથ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, જે ‘જળ સહેલી’ તરીકે ઓળખાય છે. આ જૂથ જળ સ્ત્રોતોના વ્યવસ્થાપન તથા જળ સંચયને લગતી કામગીરી હાથ ધરે છે અને તેમના જળ સંબંધિત હક્કો માટે લડત ચલાવે છે. આ લેખ દિશા ઉપ્પલ દ્વારા લખવામાં આવ્યો છે અને તા. 27મી જૂન, 2017 રોજ <http://welthungerhilfeindia.org/the-water-warriors-women-lead-the-way-in-bundelkhand/> પર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો, તેનું ગુજરાતી અનુવાદ અહીં આપવામાં આવ્યું છે.

સીમા દેવી ‘ધામના’ ગામ સ્થિત જળ સહેલી છે. તેઓ દ્રઢ નિશ્ચયથી અને અડગ છે. તેઓ તેમના હક્કો માટે, તેમના ગામના વિકાસ માટે અને જીવનની પાયાની જરૂરિયાત - પાણી માટે લડત ચલાવે છે. તે જળ વીરાંગનાઓ છે. જળ સહેલી તરીકે ઓળખાતી સીમા દેવી, પુનિયા દેવી અને કુંતી દેવી ઉત્તર પ્રદેશના બુંદેલખંડની રહેવાસી છે. તેમનાં ગામો ભલે જુદાં-જુદાં હોય, પણ તેમનો હેતુ એકસમાન છે - સૌને પાણીની સુવિધા પ્રાપ્ત થાય. આ હેતુ પાર પાડવા માટે તેઓ ભારે સંઘર્ષ કરે છે. તેઓ તેમના ગામમાં કૂવા-તળાવ ખોદે છે, સમુદાયની નજીક ચેક ડેમ બાંધે છે, હેન્ડ પમ્પ રિપેર કરે છે અને વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરે છે.

મામના ગામનાં કુંતી દેવી જણાવે છે, આ અસ્તિત્વનો સવાલ છે. અમારું ગામ પાણીની ગંભીર અછતનો સામનો કરી રહ્યું છે. પીવાનું પાણી ક્ષારયુક્ત છે. અમારા ગામમાં 45 હેન્ડ પમ્પ આવેલાં છે, જેમાંથી ખાંડ પાણી આવે છે. આ પાણી પીવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું નથી. આદર્શ રીતે જોતાં તો, અમને સરકારની પાણી

પુરવઠા યોજનામાંથી નિયમિતપણે પાણી મળવું જોઈએ. પરંતુ, વીજળીની તંગીને કારણે અમને તે પાણી અઠવાડિયામાં બે જ વખત મળે છે. ટ્યૂબ વેલમાંથી પાણી મેળવવા માટે મહિલાઓએ માઇલો દૂર જવું પડે છે. પરિણામે, તેમના આરોગ્ય પર આની વિપરિત અસર પડે છે. અમારી માતાઓ, દાદી અને પરદાદીઓએ પાણી મેળવવા માટે ઘણો પરિશ્રમ કરવો પડતો. અમારે પણ એ જ કરવું પડે છે. પણ હવે આ નહીં ચાલે. પણ, અમે અમારી દીકરીઓને હેરાન નહીં થવા દઈએ. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે તેઓ અભ્યાસ કરે. કુંતી દેવી સાથે સહમત થતાં સીમા દેવી જણાવે છે, અમને સમજાઈ ગયું કે જો અમારે કોઈ સમસ્યા હોય, તો તેનો ઉપાય અમારે અમારી મેળે જ કાઢવો પડશે. બીજા કોઈની મદદની આશા રાખી શકાય નહીં.

અડચણોનો સામનો

ધાર્યા પ્રમાણે જ, શરૂઆત સરળ નહોતી. પરિવાર હોય, જ્ઞાતિ હોય કે પછી સમુદાય હોય - તેમણે દરેક તબક્કે અડચણોનો સામનો કરવો પડ્યો. સીમા જણાવે છે તેમ, શરૂઆતમાં જ્યારે મેં જળ સહેલી તરીકે કામ કરવાનું ચાલુ કર્યું, ત્યારે ગામનાં ઘણાં લોકોએ મારા પતિને એવું કહીને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે મારે પુરુષો સાથે બેઠકોમાં ભાગ લેતાં શરમાવું જોઈએ. ઘણી વખત તેઓ કહેતાં કે ઘરની બહાર નીકળીને આવાં કાર્યો કરીને હું આપણી સંસ્કૃતિનો નાશ કરી રહી છું. મેં મારા પતિ સાથે અમારાં કાર્યોની ચર્ચા કરી અને કેટલીક બેઠકોમાં પણ હું તેમને સાથે લઈ ગઈ. જ્યારે તેમણે સ્વયં જોયું કે અમે ગામના વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ છીએ, ત્યારે તેમણે પણ મને મદદ કરી. આખરે, ધીમે-ધીમે સમુદાયના મારા તરફના અને અમારાં કાર્યો તરફના વલણમાં પરિવર્તન આવ્યું. તેને યોગ્ય પગલું ગણાવતાં પુનિયા દેવી જણાવે છે, જળ સહેલી મારા માટે સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા બની રહી. મારામાં આત્મવિશ્વાસનો

હેન્ડપમ્પ રિપેર કરતી જળ સહેલીઓ

સંચાર થયો. હવે હું કોઈ પણ પ્રકારના ખચકાટ વિના સરકારી અધિકારીઓને મળી શકું છું તથા અમારા પ્રશ્નો રજૂ કરી શકું છું. હંમેશા ઘરની ચાર દીવાલોમાં કેદ રહેલી અને પરિવાર સિવાયના બહારના કોઈ પુરુષ સાથે એકલા વાત કરવાની પણ જેમને છૂટ ન હોય, તેવી મહિલાઓ માટે આ પહેલ નવી અને અસામાન્ય છે.

| ગામમાં યોજાયેલી બેઠકમાં પુનિયા દેવી

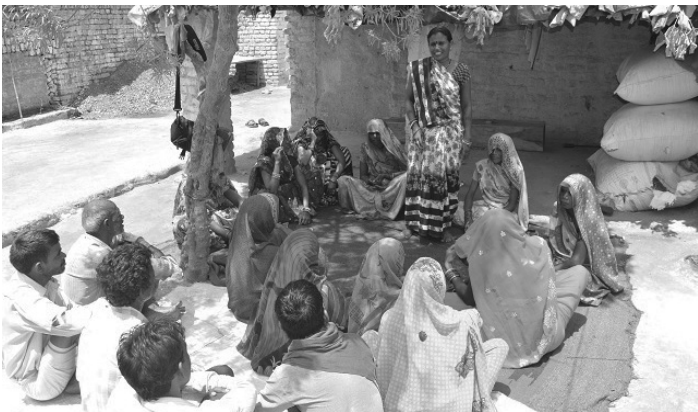

મહિલાઓને સાંકળવી

જળ સહેલીનો વિચાર સૌપ્રથમ આ પ્રદેશના સ્થાનિક સંગઠન ‘પરમાર્થ સમાજ સેવી સંસ્થાન’ દ્વારા ‘યુરોપિયન યુનિયન’ અને ‘વેલ્થહંડરહિલ્ફ’ના સહકારથી અમલમાં મૂકાયેલા ‘ઇન્ટિગ્રેટેડ વોટર રિસોર્સ મેનેજમેન્ટ પ્રોજેક્ટ, 2011’ દરમિયાન રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

વર્ષો વીતવા સાથે પહેલ પામેલી આ પહેલને ‘યુરોપિયન યુનિયન’ની નાણાંકીય સહાય ધરાવતા ‘બિલ્ડીંગ ગ્રાસરૂટ્સ સિવિલ સોસાયટી કેડર્સ ફોર ઇફેક્ટિવનેસ એન્ડ ટ્રાન્સપરન્સી પ્રોજેક્ટ’ હેઠળ વેગ મળ્યો. વેલ્થહંડરહિલ્ફ દ્વારા ઉત્તર પ્રદેશ સહિતનાં છ રાજ્યોમાં આ પ્રોજેક્ટનો અમલ કર્યો છે. આ પહેલના ભાગરૂપે, જળ સહેલીએ તેમનાં સંબંધિત ગામોમાં અનૌપચારિક સમિતિઓ રચી છે, જે

| ગ્રામજનો સાથે બેઠકમાં સહભાગી થતાં જળ સહેલી પુનિયા દેવી

પાણી પંચાયત તરીકે ઓળખાય છે. પાણી પંચાયત એ પાણીના પ્રશ્નો અંગે મહિલાઓને સાંકળવા માટેનો મંચ પૂરો પાડે છે. આ પાછળનો હેતુ આ પ્રદેશમાં ખાસ કરીને પાણી અને આજીવિકાને લગતા પ્રશ્નોમાં મહિલાઓની સહભાગિતા વધારવાનો છે. જળ વ્યવસ્થાપન હોય, જળ સંચય હોય, પાણીનાં જૂનાં બાંધકામોનું પુનઃનિર્માણ કરવાનું હોય કે પછી સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, રોજગારી અને ગામના સમગ્રતયા વિકાસના પ્રશ્નો હોય, પાણી પંચાયત ગામના તમામ મહત્વના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવાના મંચ તરીકે કાર્ય કરે છે. પુનિયા દેવી કહે છે તેમ, આ સ્થળે અમે અમારી સમસ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરીએ છીએ અને સામૂહિક ધોરણે તેનો ઉકેલ લાવવા માટેના ઉપાયો શોધીએ છીએ.

નિર્ણાયક ભૂમિકા

હાલમાં, બુંદેલખંડના દુકાળગ્રસ્ત ગામોમાં વેલ્થહંડરહિલ્ફના અને ‘યુરોપિયન યુનિયન’ની સહાય ધરાવતાં 130 ગામોમાં 260 જળ સહેલીઓ કાર્યરત છે. તે પૈકીની મોટા ભાગની જળ સહેલીઓ કથિત ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના દમન અને બહિષ્કારનો ભોગ બનેલા દલિત અને આદિવાસી સમુદાયની છે. તેમનું મુખ્ય કાર્ય પાણી, આજીવિકા અને વિકાસને લગતા પ્રશ્નો અંગેની ગ્રામ સ્તરની બેઠકમાં સામેલ થઈને વહીવટી પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાનું છે. તેઓ ગામ માટેની પ્રાથમિકતાઓ નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. સાથે જ, પાણીના સમાન વિતરણ, નવાં જળ એકમો રચવાની જરૂરિયાત તથા બંધ હાલતમાં પડેલાં એકમોને સરકારી ગ્રામીણ રોજગારી યોજના (એમજીનરેગા)ની સહાય થકી પુનઃજીવિત કરવાની જરૂરિયાતની આકારણી કરવી વગેરે પ્રશ્નો સહિત જળ સ્ત્રોતોના વ્યવસ્થાપનમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. આ કાર્યો અસરકારક રીતે પાર પાડવામાં પરમાર્થ તેમને મદદ કરે છે. પરમાર્થ પાણી (પાણીની સુવિધા ધરાવવાના) અધિકાર જેવા મુદ્દાઓ અંગે તેમને જાણકારી અને તાલીમ પૂરાં પાડવાં, સરકારની કાર્યરત રોજગારી યોજનાઓ અને

| જળ સહેલીઓ હવે સ્થાનિક સત્તાધીશો સાથે સરળતાથી વાતચીત કરી શકે છે.

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ (પીઆરઆઇ) અંગેનાં ધોરણો અને માર્ગદર્શિકાઓ વિશે સમજૂતી આપવાથી લઈને જળ સુરક્ષા યોજના તૈયાર કરવી, સામાજિક હિસાબ તપાસણી હાથ ધરવી, આઇટી તકનીકોનો ઉપયોગ કરવો, પાણીની ગુણવત્તા પર નજર રાખવી અને હેન્ડ પમ્પનું રિપેરિંગ કરવા જેવાં કૌશલ્ય-કેન્દ્રી કાર્યો માટેની તાલીમ તથા સહાય પૂરાં પાડે છે.

પ્રભાવ

પરિણામો સ્પષ્ટ છે. જળ સહેલીના પ્રત્યક્ષ પ્રયત્નો મારફત, નવાં 56 જળ એકમો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે અને પુનઃ કાર્યરત કરવામાં આવ્યાં છે. જેમાં તળાવ અને ચેક ડેમનો સમાવેશ થાય છે, જેના કારણે ભૂગર્ભ જળનું સ્તર ઊંચું આવ્યું છે. વિવિધ હિસ્સાધારકોની સહભાગિતાને પગલે 112 જળ એકમો બાંધવામાં આવ્યાં છે. ગ્રામીણ સ્તરે જળ એકમોની જાળવણી અને વ્યવસ્થાપન માટે ખાસ ભંડોળ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. જળ સહેલીઓ અસરકારક સંદેશાવાહક બનીને પાણીનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવો, વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરવો અને ખેતી માટેની સાતત્યપૂર્ણ પદ્ધતિઓ હાથ ધરવા અંગેની જાગૃતિ ફેલાવવામાં નોંધપાત્ર યોગદાન પૂરું પાડે છે. આ ઉપરાંત તેઓ જીવન જીવવાનો અધિકાર, ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવાનો અધિકાર, કામ કરવાનો અધિકાર, સમાનતાનો અધિકાર વગેરેનો ભંગ કરનાર વ્યક્તિ સામે પંચાયત, તાલુકા, જિલ્લા અને રાજ્ય કક્ષાએ કાનૂની કાર્યવાહી પણ કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ, તેમના આ પ્રયત્નોએ માધ્યમોનું વ્યાપક ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ઉપરાંત તેમના આ પ્રયત્નો

બદલ જિલ્લા, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ તેમની પ્રશંસા થઈ ચૂકી છે.

| સીમા સહિતની અન્ય જળ સહેલીઓ પાણીની સમાન પ્રાપ્યતા માટે કાર્યરત છે.

પરંતુ, તેમનું ધ્યેય હજી પાર નથી પડ્યું. પાણીના હક્કો માટેના ચુસ્ત હિમાયતીઓ હોવાને પગલે તેઓ વોટર સિક્યોરિટી એક્ટ તથા નદીઓને પુનઃજીવિત કરવાની નીતિ (રિવર રિજુવિનેશન પોલિસી) અમલમાં લાવવા માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરના ચળવળકર્તાઓ સાથે મળીને કામગીરી કરી રહ્યાં છે. આ પગલાંથી તમામ સમુદાયોને સમાન ધોરણે પાણી પ્રાપ્ત થશે તેવી તેમને આશા છે. સીમા દેવીએ હકારાત્મકતાથી છલકાતા સ્મિત સાથે જણાવ્યું હતું કે, ‘હું આપણાં ગામડાંઓને સમૃદ્ધ જોવા ઈચ્છું છું. હું ઈચ્છું છું કે દરેક ઘરને પીવાનું પાણી પ્રાપ્ત થાય. અને તેના માટે જ અમે કાર્યરત છીએ. આ તો હજી શરૂઆત છે.’

પૃષ્ઠ ૬નું શેષ

પ્રશ્નો આ નેટવર્ક મારફત ઊઠાવવા જોઈએ.

4. ‘રાઇટ ટુ હિયરિંગ એક્ટ’ હેઠળ પંચાયત સ્તરે ફરિયાદ નોંધણી વ્યવસ્થાના અસરકારક અમલીકરણ માટે રાજ્ય સ્તરે માગ કરવી જોઈએ.
5. ફરિયાદીને રજૂઆતની છેલ્લી તક મળતી હોય છે તે ખરાઈની વ્યવસ્થા મજબૂત કરવી જરૂરી છે.

ચાવીરૂપ મુદ્દા

1. લોકોને તેમના હક્કો અને લાભ મળે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો અથવા તો લોકોએ તેમના હક્કો માટે કરેલી માગણીઓ અંગેની માહિતીનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવામાં આવે, તે પૂરતું નથી. જ્યારે લોકો વાસ્તવમાં તેમને મળવાપાત્ર અધિકારો અને લાભો મેળવે, ત્યારે જ પહોંચમાં સુધારો કરવાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ થયું ગણાશે.
2. ફરિયાદ નિવારણની વ્યવસ્થા લાભથી વંચિત રહેનારા અથવા

તો પૂરો લાભ ન મેળવી શકનારા લોકોને તેમના હક્કો અને લાભો મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

3. ફરિયાદ નિવારણની વ્યવસ્થાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે અંગે લોકો ઘણી મર્યાદિત માહિતી તથા સમજ ધરાવે છે. બીજી તરફ અધિકારીઓ તથા કર્મચારીઓ લોકોની ફરિયાદ ઉકેલવા માટે સ્વયંને ઉત્તરદાયી નથી ગણતા.
4. સાતત્યપૂર્ણતા સુનિશ્ચિત થાય તે માટે લોક સમૂહને ગામ સ્તરની ફરિયાદો પર કાર્યવાહી કરવા માટે સક્ષમ કરવો જોઈએ.
5. ફરિયાદ સંબંધિત વિભાગ સુધી પહોંચે તે સુનિશ્ચિત કરવું જેટલું જરૂરી છે, તે નિરાકરણના તબક્કા સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી તેની સ્થિતિની જાણકારી મેળવતા રહેવું પણ એટલું જ જરૂરી છે. સ્થિતિની નિયમિતપણે જાણકારી મેળવતા રહેવાથી નિરાકરણના દરમાં સુધારો થઈ શકે છે.
6. ફરિયાદને લગતા સરકારી ઠરાવો, સાક્ષીઓની જુબાની સાથેની લેખિત ફરિયાદો અને નિયમો અને માર્ગદર્શિકાઓ જેવા દસ્તાવેજો સુપરત કરવાથી અધિકારીઓ ઝડપી કાર્યવાહી હાથ ધરે છે. તે જ રીતે સામૂહિક દબાણ પણ ઉપયોગી નીવડે છે.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬

ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણાપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિંક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૧૪, રાજસ્થાન.

ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

આ બુલેટિનનાં લેખોમાં મંતવ્યો લેખકોના વ્યક્તિગત છે.

દીપા સોનપાલ, ઈ-મેલ: sie@unnati.org, રમેશ પટેલ, ઈ-મેલ: publication@unnati.org

મુદ્રણ: પ્રિન્ટવિઝન, અમદાવાદ.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે 'વિચાર'માં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.